

POGLEDI VALTAZARA BOGIŠIĆA NA CRNU GORU I CRNOGORSKO DRUŠTVO (KRVNA OSVETA – IZMEĐU TRADICIJE I MODERNOG DRUŠTVA)

Ivan TEPAVČEVIĆ

Univerzitet Crne Gore, Filozofski fakultet – Nikšić, Danila Bojovića bb, 81400 Nikšić, Crna Gora
e-mail: tepo40@t-com.me

IZVLEČEK

Članek obravnava do sedaj še ne dovolj osvetljene rezultate Bogišćeve usmeritve pri preučevanju črnogorske družbe s posebnim poudarkom na običaju krvnega maščevanja. S tega vidika je obravnavana Bogišćeva osebnost in njegovo iznajdljivo znanstveno-raziskovalno delo ter zanimanje za preučevanje tega običaja v specifičnih življenjskih okoliščinah črnogorske družbe. Na podlagi njegovih del, zbirke pravnih običajev v Črni gori, Hercegovini in Albaniji, kjer je bila široko zastavljena metoda anketiranja in neposrednih raziskav v družbi, bomo skušali osvetliti odnose nepisanih pravnih običajev in zakonodaje v črnogorski družbi, ki je prešla čez specifične zgodovinsko-politične razvojne faze in spremembe.

Ključne besede: Črna gora, Valtazar Bogišić, črnogorska družba, krvno maščevanje, pravni običaji, črnogorska zakonodaja

LE OSSERVAZIONI DI VALTAZAR BOGIŠIĆ SUL MONTENEGRO E SULLA SOCIETÀ MONTENEGRINA (LA VENDETTA DI SANGUE - FRA TRADIZIONE E SOCIETÀ MODERNA)

SINTESI

*Al centro del presente contributo ci sono i risultati, finora poco evidenziati, dell'interesse di Bogišić volto allo studio della società montenegrina, con particolare attenzione alla consuetudine della vendetta di sangue. Vengono analizzate da questo punto di vista la personalità di Bogišić e il suo lavoro inventivo di ricerca scientifica, nonché la sua dedizione all'approfondimento di questa consuetudine nelle condizioni di vita proprie della società montenegrina. In base alle sue opere, ossia la raccolta *Le Consuetudini giuridiche del Montenegro, dell'Erzegovina e dell'Albania*, inquadrabile come metodo di ricerca di ampia impostazione ed effettuato tra la gente in forma di sondaggio, cercheremo di fare luce sulle interrelazioni tra le consuetudini giuridiche non scritte e la legislazione nella società montenegrina, la quale ha attraversato fasi di sviluppo storico-politico e cambiamenti particolari.*

Parole chiave: Montenegro, Valtazar Bogišić, società montenegrina, la vendetta di sangue, consuetudini giuridiche, legislazione montenegrina

Kad čovjek, nezasjenjen duševnim okom, pogleda s jedne strane na pravničku nauku s tim što se obično na nju naslanja (pisano zakonarstvo i učeni sudije), a z druge na faktičke odnose društveno-pravnoga bivstvovanja narodnog na slovenskom jugu – teško da mu se neće sama sobom pogledu nametnuti slika, koja, osim što će ga probuditi k razmišljanju, već će mu i na prvi mah ostaviti utisak: kao da megju ta dva življa ne gospoduje baš najbolja harmonija (Bogišić, 1999b, 19).

UVOD

Tijekom XIX stoljeća u Crnu Goru je dolazio veliki broj „izvanjaca“,¹ čija su stvaralačka iskustva i politički pogledi često predstavljali novine u političkom i kulturnom životu Crne Gore. Valtazar Bogišić² spada u red onih izvanjaca koji je svojim djelom značajno doprinio ukupnom kulturno-prosvjetnom preporodu Crne Gore u drugoj polovici XIX stoljeća. Iz njegovog rada sagledava se povezanost južnoslovenskih naroda, duboka prožetost kulture i oslobodilačkih stremljena (Kustudija, 1989, 77).

Istraživanje Valtazara Bogišića u drugoj polovici XIX stoljeća označava novi period znanstvenog pristupa u izučavanju crnogorskog društva, posebno njegove društvene strukture. Zahvaljujući svestranom znanstvenoi-straživačkom radu Valtazara Bogišića sačuvano je dragocjeno svjedočanstvo o strukturi crnogorskog društva u jednom prijelaznom i turbulentnom razdoblju.³ Povijest crnogorskog društva krajem XIX stoljeća u stvari je povijest sučeljavanja tradicije i modernizacije. No bez obzira na sve teškoće crnogorsko društvo se mijenjalo i učvršćivalo svoj socijalni, etnički, vjerski, kulturni i politički mozaik (više vidjeti: Marović, 1998; Marović, 2018; Andrijašević, Rastoder, 2006; Bulajić, 1959; Đurović, 1960; Franetović, 1960; Strugar, 1960; Vojinović, 1989b; Vučković, 1972).

Predmet naše analize usmjeren je prema posebnim pitanjima, koja se odnose na Bogišićev značaj i udio u sagledavanju složenih crnogorskih odnosa i društva, s jedne strane, ali i na ispitivanje, rasvjetljavanje i analizu jednog društvenog običaja – krvne osvete, koji je bio prisutan na području Crne Gore, s druge strane. Sve te pojave promatrat ćemo u širem povijesnom kontekstu komparativno sagledavajući takve običaje i u susjednim zemljama.

U radu je iznesen prikaz osnovnih obilježja krvne osvete u Crnoj Gori kao običajnog prava i društvene pojave. Posebno se sagledavaju okolnosti i društveni okvir nastanka krvne osvete i sredine u kojoj se primjenjivala. Svrha ovog rada je analiza konteksta u kojem se krvna osveta manifestira i kakve su joj varijacije kao i posljedice u crnogorskoj plemenskoj zajednici. Koje su specifičnosti njenog izvršenja, koja pravila susrijećemo pri izvršavanju, kakvi su oblici mirenja i na koji način je izvedeno, zašto se krvna osveta postojano prilagođava kao običaj novim uvjetima u modernim nacionalnim državama s neovisnim sudstvom, i kao takva postoji u pismenom kodificiranom pravu i na kraju kakav je odnos vlasti i zakona prema ovom običaju; pitanja su koja se postavljaju i na koja se pokušava odgovoriti.

Običaji nijesu ništa vječno i nepromjenljivo i oni se što i *Opći imovinski zakonik* pokazuje mijenjaju sukladno s društvenim i kulturnim razvojem, a ponekad gube moć i iščezavaju. Naročito je to primjetno na prijelazu iz plemenskog života u državnu organizaciju (Vlahović, 1989, 186).

U suvremenoj teoriji moguća su dva pristupa – jedan po kojem se pravni običaji promatraju isključivo kao povijesna kategorija, i drugi u kojem se pravni običaji promatraju i kao uslovno suvremeni fenomen jer se i u naše vrijeme stvaraju novi običaji. Pravnim običajima bili su u prošlosti regulirani mnogi odnosi i materije. Kad je riječ o Crnoj Gori, najizraavnije su vezane za svakodnevni život i njihove uže ili šire društvene zaje-

1 Za kulturno-prosvjetne političke i druge radnike koji su dolazili iz raznih jugoslavenskih zemalja u Crnu Goru uobičajen je naziv „izvanjac“. Riječ „izvanjac“ nastala je u Crnoj Gori u XIX stoljeću, kada su u većem broju ljudi sa strane počeli da dolaze u ovu zemlju. Među njima najpoznatiji su: Sima Milutinović, Dimitrije Milaković, Đorđe Srđić, Milorad Medaković, Vuk Stefanović Karadžić, Ljubomir Nenadović, Jovan Sundečić, Milan Kostić, Simo Popović, Božo Novaković, Ilija Beara, Jovan Pavlović, Jovo Ljepava, Stevo Čuturilo, Laza Kostić, Simo Matavulj, Mihailo Polit Desančić, Jovan Jovanović Zmaj, Vasa Pelagić, Milan Jovanović Batut, Josip Slade. Detaljnije o ovome vidjeti: Kustudija, 1995.

2 Valtazar Bogišić (rođen u Cavtatu 7. prosinca 1834. umro 24. travnja 1908) bio je akademik, profesor, doktor filozofije i doktor pravnih znanosti, znanstvenik, istraživač, zakonopisac, ministar pravde u Crnoj Gori, čovjek enciklopedijskog znanja, pobornik povijesnoppravne, ali i drugih škola, vrsni poznavatelj usmene književnosti, priređivač zbirke narodnih pjesama, poliglota, bibliofil. Gotovo čitav njegov rad posvećen je proučavanju prava, ustanova i običaja slavenskih naroda. Napisao je mnoge rasprave na francuskom i njemačkom. Sagledavajući Bogišićev opus u cjelini, njegova djela se mogu klasificirati u četiri skupine: radovi o običajnom pravu (prikupljanje i objavljivanje narodnih običaja, zbirke narodnih običaja, teorijski, didaktički radovi o narodnim običajima i običajnom pravu); radovi iz oblasti pravne povijesti; izučavanje obitelji i obiteljskog prava; radovi iz oblasti teorije prava i zakonodavstva. Van ove četiri skupine nalazi se Bogišićevo najveće djelo, *Opći imovinski zakonik*, kao sinteza i plod njegovog šesnaestogodišnjeg zakonodavnog rada. Važnija djela su: *Pravni običaji u Slovena, Privatno pravo* (1867), *Naputak za opisanje pravnijeh običaja koji žive u narodu* (1866), *Pisani zakoni na slovenskom jeziku* (1872). Bogišićev znanstveni opus obuhvata oko pedeset objavljenih i desetinu radova koje za života nije stigao objaviti, kao i veliku zbirku dokumenata skupljenih tijekom života (Danilović, 1999, 339–340).

3 Bogišićeva istraživanja javljaju se u periodu kada Crna Gora nastoji da riješi komplikovane odnose sa Osmanskim carstvom, čija će eskalacija kulminirati u „Veljem ratu“ 1876–1878. Na Berlinskom kongresu 1878. godine Crnoj Gori će biti priznata neovisnost od onih zemalja koje je do tada nijesu priznavale i na nju će se odnositi niz članova ovog ugovora koje će morati da sprovodi u narednim godinama (vidjeti: Ražnatović, 1979; Andrijašević, Rastoder, 2006).

Slika 1: Portret Valtazara Bogišića (Vir: Wikimedia Commons).

dnice, materiju svojine, porodične i nasljedne odnose, ekonomske aktivnosti, položaj žene, režim korišćenja zajedničkog zemljišta, kao i odnose u kaznenoj sferi, koji obuhvata i običaj krvne osвете. Krvnu osvetu kao društvenu pojavu treba promatrati kao proces u određenom povijesnom nastanku i prilagođavanju pravnim i socijalno-političkim uslovima, tako da se anatomija određenog društva može pratiti od nastajanja pa sve do osвете u docnijim stoljećima.

O krvnoj osveti kao svojevrsnom samosudu, koji se javio još u doba bez pisanog prava i organizirane države, postoji bogata povijesnoppravna, krivičnoppravna, etnološka, običajnoppravna, psihološka i druga literatura. Uočljiva su različita shvaćanja o prirodi i karakteru tog običaja (Durham, 1909; Jelić, 1926; Jelić, 1927; Dučić, 1931; Gječovi, 1933; Hasluck, 1954; Vlahović, Dančetović, 1961; Pupovci, 1968; Pupovci, 1971; Đuričić, 1975; Boehm, 1984; Karan, 1985; Šćepanović, 2003; Čepulo, 2010; Krstić, 2010; Povololo, 2015; Povololo, 2017; Ergaver, 2016; Ergaver, 2017; Darovec, 2016; Darovec, 2017).

Krvna osвета je praiskonski oblik pravosuđa koji je tijekom vremena doživio evoluciju. Nastala je kao re-

zultat društvenih prilika i načina života. No njeno postojanje je u izravnoj vezi s tradicijom i nepostojanjem jake države, autoritarnog pravnog poretka i efikasnog sudstva. Ona je bila način zadovoljenja pravde, ali i zaštite od nasilja, kako individualnog tako i kolektivnog (Jelić, 1926; Ergaver, 2016, 2017). Darko Darovec u najnovijem istraživanju o krvnoj osveti zasnovanom na interdisciplinarnim historiografskim i antropološkim studijama rekonstruira običaj krvne osвете sa naglaskom na činu poniženja i pokore u njemu (Darovec, 2017, 57–97).

Tradicionalna pravna povijest XIX i početkom XX stoljeća, čija tumačenja i dalje dominiraju novijom historiografijom, formulirala je osvetu kao primitivni stupanj ljudske mentalne, društvene i pravne evolucije (Burckhardt, 1956, 346–350, 362–363; Huizinga, 2011, 9, 19, 29–30; Darovec, 2017, 65).⁴ Međutim, sredinom XX stoljeća povjesničari su počeli primjenjivati istraživanja antropologije u rješavanju konflikata i ustanovili da je srednjevjekovno društvo imalo mehanizme za mirno rješavanje i ravnotežu na svim nivoima. Želja za mirom, ukorjenjena u hrišćanskom učenju, prožimala je običaje, kanone, pisane zakone (White, 1986; Smail, 2003; Carroll, 2006, 185–233; Darovec, 2018, 73, 74).

⁴ Također ranije lokalne etnografske studije shvaćaju običaj kao strašno djelo, da je osвета grđa no samo ubistvo. Ona se može otegnuti i za 20 godina. Osveta se zakonom zabranjuje Crnogorcu, ali ako se osveti, onda je on veseo, čini mu se kao da se ponovo rodio, kao da je dobio stotinu megdana (Medaković, 1860, 112–115).

Rituali pregovora kao ključnog elementa osvete postojali su u svim europskim društvima, podstaknuti principom da nepravda, uključujući i ubojstvo, može biti zadovoljena novčanim nadoknadama (Darovec et al., 2017, 396; Darovec, 2018, 58).

U Europi običaj krvne osvete zadržao se najdulje, posebno među Crnogorcima i Albancima, što potvrđuje i literatura o ovom pitanju.⁵ Uprkos stereotipnoj slici krvne osvete, koja je prisutna, prikazuje se iracionalno i emocionalno nekontrolisano i necivilizacijski krvi gladno ponašanje. Neka od temeljnih antropoloških i povijesnih studija s kraja XIX i početka XX stoljeća naglašavaju da je ova pojava primarni sustav socijalnog sankcioniranja tipičan za plemenska uređenja ili za tzv. prvobitna društva (Westermarck, 1906; Heusler, 1911). Tek od XVI stoljeća u centralnoj i zapadnoj Europi javlja se sistemsko ograničavanje običaja krvne osvete, a postizanje mira postepeno je zamijenilo konzistentno kažnjavanje kriminalaca (Povolo, 2015, 196–235).

Prema najnovijim istraživanjima Daroveca, Ergaver i Omana na osvetu treba gledati kao na stanje konflikta, koje proizilazi iz neprijateljstva. Nastaje kada krivnja koja je izazvala konflikt nije prikladno (časno) na odgovarajući način razriješena, ili kada je nasilan odgovor na povredu, naročito ubojstvo, kulturno prihvatljiviji od novčane nadoknade. Stanje međusobnog neprijateljstva traje sve do uspostavljanja trajnog mira. Tek tada se stanje uzajamne mržnje obustavlja i uspostavlja se novi društveni odnos – netrpeljivost se zamjenjuje ljubavlju (Darovec et al., 2017, 403; Ergaver, 2017, 192).

Na području Crne Gore, Albanije i Hercegovine postojala je svijest o povezanosti krvne osvete i uspostavljanja mira. Jedan od prvih opisa običaja osvete i pomirenja napravio je Alberto Fortis, koncem XVIII stoljeća na putovanju po Dalmaciji u knjizi *Put po Dalmaciji*. Fortis je naveo da su Morlaci ponekad užasni i varvarski zbog svoje nasljedne krvne osvete, ali tvrdi da je čuo kako su u Albaniji efekti krvne osvete još grozniji. On kaže: „U tim je krajevima čovjek najblaže čudi sposoban za najbarbarskiju osvetu vjerujući stalno da ispunjava svoju dužnost dok je vrši, priklanjajući se toj ludoj obmani lažne časti uprkos kršenju najsvetijih zakona i kaznama kojima se izvrgava zbog odluke s umišljajem“ (Fortis, 1984, 42). Fortis smatra da osvetu i pravda među tim ljudima odgovara istom pojmu koji je prvobitan, i navodi poslovice „*Tko se ne osveti, taj se ne posveti*“. U ilirskom jeziku osvetu znači što i vendetta i santificazione (Fortis, 1984, 42; Ergaver, 2016, 108, 109). Kada je pomenuo Albaniju, Fortis je uputio i na dio Crnogorskog primorja, koji je u to vrijeme pripadao Venecijanskoj republici.

Opis zakonskih običaja na području Crne Gore dao je njemački putopisac Johann Georg Kohl 1851. godi-

ne, naglasivši da su Crnogorci očuvali tradiciju krvne osvete, te da su svjesni posljedica koje je ona donosila. Apostrofirao je da je običaj krvne osvete prisutan u svim plemenskim zajednicama u kojima državna vlast i sudovi nijesu razvijeni, pa sami običaji reguliraju odnose u zajednici i čine suštinu njenog pravosudnog sustava. U zavisnosti od stupnja uvrjede, postojala je obveza plaćanja krvi, kao i rješavnje spora bez prolivanja krvi. To je dovodilo do pomirenja, koje je regulirano posebnim pravilima i običajima (Kohl, 2005, 174–176; Ergaver, 2016, 105).

Krvna osvetu, povijesno promatrano, uz otkupninu i protjerivanje iz zajednice koje su dio cijelog običaja osvete, spada u prvobitne oblike društvene represije. U početku bila je usmjerena protiv čitave zajednice počinitelja delikta koji je uzrok osvete, da bi s razvojem društva evoluirala, ograničavajući se na krug njegovih najbližih srodnika (Krstić, 2010, 260; Jelić, 1926, 34).

U znanstvenoistraživačkom radu Bogišićevo glavno interesovanje je bilo okrenuto običajnom pravu, izradi Općeg imovinskog zakonika i položaju obitelji kod južnoslavenskih naroda. To su djela iz običajnog prava, pravne povijesti, proučavanja obitelji, teorije i metodologije prava, opće i nacionalne povijesti, djela iz oblasti folkloristike, toponomastike. Bogišić je uzimao ono što je najbolje u europskoj pravnoj znanosti, čuvajući pritom tradicionalno narodno pravo – običaje koji žive u narodu. Pokušao je, još u svojim početnim studijama, da u oblasti etnografskih proučavanja društvenopravnih pojava, postavi tri osnovna pravca u sustavnom proučavanju i metodskom postupku: narodni jezik, narodni pojmovi čovjeka k nevidljivim bićima i pojavama i narodno pravo. U ovome se, nesumnjivo, odražavao Bogišićev metod kompleksnog, interdisciplinarnog istraživačkog pristupa (lingvističkog, psihanalitičkog i pravno-povijesnog). Za predložena prva dva pravca, Bogišić je smatrao da se mogu primijeniti u proučavanjima naših narodnih običaja uopće, „*koji još danas žive u narodu*“, dok je za treći pravac smatrao da se mogu proučavati običaji i u „*pređašnjim*“ vremenima, iz pisanih izvora i usmenih narodnih predanja, i u „*sadašnjem*“ narodnom životu, što inače u nekim zapadnoeuropskim zemljama u to vrijeme nije bilo moguće istraživati, jer su one bile već odavno iščezle iz svakodnevnog života njihovih stanovnika (Bogišić, 1927, 10–11). U daljem razvijanju metode svojih istraživanja Bogišić je zaključio da je „*za sve znanstvenike koji se bave izučavanjima čovjeka u društvu*“, neophodan pravni, sociološki, ekonomski, etnografski, jezički i kulturnopovijesni pristup, a posebno, kao dopunska dokumentacija, i „*statistika, koja igra važnu ulogu među društvenodržavnim naukama*“, posebno u pravnim odnosima i faktima (Bogišić, 1927, 44–49).

O životu i radu Valtazara Bogišića pisano je do sada

5 Jednu od najznačajnijih referentnih studija o krvnoj osveti napisao je Boehm (1984), u kojoj je dao najsuvremeniju referentnu bibliografiju ne samo za područja Crne Gore već i za druge dijelove svijeta (Boehm, 1984, 253–258).

više djela, bilo narativno-deskriptivne prirode, bilo znanstveno-analičkog karaktera s ciljem da se naša i svjetska javnost pobliže upozna s likom i opusom ovog istaknutog znanstvenika (Strohal, 1908; Taranovski, 1934; Perić, 1931; Tasić, 1934; Solovjev, 1935; Konstantinović, 1938; Dolenc, 1941; Čulinović, 1963; Vuksan, 1933, 1935a, 1936; Begović, 1955; Martinović, 1958; Borovski, 1938, 1939a, 1939b; Nikčević, 1960, 1999; Kadlec, 1903; Pupovci, 1968, 1971, 1996, 2004; Danilović, 1985, 1999; Nedeljković, 1956; Zimmermann, 1962, 1989; Rašović, 2016; Vidali, 2016; Ergaver, 2016, 2017; Darovec et al., 2017; Povolo, 2015, 2017; Darovec, 2016, 2017). Pregledom bibliografskih podataka o tim radovima možemo doći do zaključka, da su o Valtazaru Bogišiću do sada više pisali strani negoli domaći, znanstveni radnici.

Rezultati Bogišićevih istraživanja običajnog prava i plemenskog društva u Crnoj Gori, Hercegovini i sjevernoj Albaniji dugo su bili predmetom pozornosti samo posredno: preko pravnog sadržaja odredaba *Općega imovinskog zakonika za Knjaževinu Crnu Goru*. Tridesetih godina prošlog stoljeća javlja se jedna nova komponenta istraživanja *Zakonika* (Vuksan, 1935a, 1936; Solovjev, 1935; Borovski, 1938, 1939a, 1939b): interesovanje za genezu *Zakonika*, a posebno za anketu koju je Bogišić sproveo u Crnoj Gori 1873. godine radi prikupljanja građe za *Zakonik*. Poslije Drugoga svjetskog rata, na osnovu istraživanja opsežne građe u Bogišićevom arhivu u Cavtatu, pojavljuju se opsežnije studije: Nika Martinovića (1958, 1964), Venera G. Zimermana (1962), Tomice Nikčevića (1960), Surje Pupovcija (1968) i Jovana Bojovića (1992). O nastanku *Zakonika* korisne informacije mogu se dobiti iz objavljenih dokumenata ruskih arhiva (Pupovci, 1996; Crnogorski zakonici III, 1998). Iz svih tih tekstova izvire mnoštvo podataka o cjelokupnom radu na pripremi *Zakonika*. Oni sadrže i dragocjene podatke o samoj građi za *Zakonik*, pa i one podatke koje govore o karakteristikama plemenskog društva u Crnoj Gori, Hercegovini i sjevernoj Albaniji 70-ih i 80-ih godina XIX stoljeća.⁶ Bilo je to također prije poznatih studija

o Albancima i njihovom običajnom pravu, posebno o *Zakoniku Leke Dukadinija*.⁷ Istorijsko-pravna studija Ilije Jelića (1926) dugo vremena je predstavljala osnov za izučavanje krvne osvete i umira u Crnoj Gori i sjevernoj Albaniji. Albanske i crnogorske običaje proučavali su i Mary Edith Durham (Durham, 1909), Margaret Hasluck (Hasluck, 1954) i Christopher Boehm (Boehm, 1984). I u XXI stoljeću interes za proučavanje crnogorskih i albanskih pravnih običaja i tradicije još uvijek je aktuelan (Šćepanović, 2003; Trnavci, 2008; Resta, 2015; Ergaver 2016, 2017; Darovec, 2016, 2017).

Ukupan Bogišićev rad na istraživanju običajnog prava i plemenskog društva ima izvanredan značaj za suvremena proučavanja tradicionalnih zajednica na Balkanu. Iako je Bogišić svoja istraživanja obavio prije drugih poznatih istraživača običajnog prava i plemenâ u Crnoj Gori, Hercegovini i Albaniji krajem XIX i u prvoj polovini XX stoljeća, njegov istraživački rad dugo nije bio dovoljno poznat i vrjednovan; ostao je sve vrijeme u sjenci njegovog najvažnijeg djela *Općega imovinskog zakonika za Knjaževinu Crnu Goru*, koji je stupio na snagu 1888. godine. Anketa je bila izrađena i kao pomoćni materijal za *Opći imovinski zakonik*. A Bogišić se u pripremi *Zakonika* opredelio za metod inkorporiranja onih normi običajnog prava koje su bile duboko ukorijenjene u životu plemenskog društva u Crnoj Gori, i to u vrijeme (osma i deveta decenija XIX stoljeća) kad je taj tip arhaične organizacije tradicionalnog društva u Crnoj Gori bio veoma živ. Zato su izradi *Zakonika* prethodila Bogišićeva istraživanja običajnog prava u ondašnjoj Crnoj Gori, a djelimično i u susjednoj Hercegovini i u sjevernoj Albaniji, čime je on dublje upoznao strukturu plemenskog društva ovih balkanskih regija. Taj istraživački posao obavio je kao iskusni istraživač i znanstvenik širokog obrazovanja, pa otuda i veliki broj pitanja koja je obradio u suradnji sa svojim obavještenim informatorima za područja Crne Gore, Hercegovine i sjeverne Albanije.⁸ Upoznavanje običajnog prava i faktičkog stanja na terenu dalo je Bogišiću inspiraciju za dodatna sociološka proučavanja plemenskog društva u Crnoj Gori i

6 Ti su podaci nastali prije čuvenog djela *Drevno društvo* (1877) Luisa H. Morgana (Morgan, 1981), u kojem se pominju i tradicionalna patrijarhalna društva na Balkanu, a dvije i po decenije prije opsežnih studija Pavla Apolonovića Rovinskog o crnogorskim plemenima (u okviru četvorotomnog djela o Crnoj Gori) (Rovinski, 1881–1915) i tri decenije prije početka (1902) čuvene serije antropogeografskih studija *Naselja srpskih zemalja*, u izdanju Srpske akademije nauka. U okviru ove edicije, koju je osmislio i započeo čuveni geograf i antropolog Jovan Cvijić, objavljeni su rezultati terenskih istraživanja plemenâ i plemenskih oblasti Crne Gore (Drobnjaci, Vasojevići, Kuči, Bratonožići, Piperi, Bjelopavlići, Pješivci, Stara Crna Gora, Riječka Nahija, Zeta i Lješopolje, Crnogorsko primorje i Krajina, Srednje Polimlje i Potarje, Plavsko-gusinjska oblast, Polimlje, Velika i Šekular itd.), Hercegovine (Bilečke Rudine, Šuma, Površ i Zupci, Hercegovina) i susjednih oblasti sjeverne Albanije (*Skadarska Malesija*) (Čeliković, 2011). U to vrijeme objavljena su i djela znamenitog crnogorskog vojvode Marka Miljanova Popovića o plemenu Kuči i o Arbanasima (Miljanov, 1904; Miljanov, 1904–1905; Miljanov, 1967).

7 O istraživanju albanskog običajnog prava, a posebno o istraživanjima *Zakonika Leke Dukadinija* vidi u Pupovci, 1968.

8 Da bi dobio što pouzdanije informacije, Bogišić je za svaku oblast (određenu društveno-ekonomsku i prostornu cjelinu) odredio po jednog izvjestitelja (respondenta). To su bili najugledniji ljudi, poznavaoći narodnog života i najodgovornije ličnosti iz državnog i pravosudnog sustava Crne Gore. Tako je za Crnu Goru određen vojvoda Đuro Matanović (stara Crna Gora i Katunska Nahija). Za pojedine odjeljke odgovore su davali vojvoda Jole Piletić za Brda i Piperi i crnogorski mitropolit Visarion Ljubiša za odjeljak o crkvenom pravu. Đuro Cerović je bio zadužen za Gornju Hercegovinu; tj. od granice crnogorske i bosanske pa do Mostara i Konjičke Čuprije, dakle za gotovo svu Hercegovinu i vojvoda Marko Miljanov za Albaniju, neposredno za plemena Skadarske Malesije (Grude, Hote i Kastriote), ali sa naglaskom da slični običaji bivaju i u drugim albanskim plemenima (Vujošević, 1989, 104; Bogišić, 1999c, 18; Nikčević, 1999, 18).

susjednim predjelima Hercegovine i sjeverne Albanije. U vezi s tim usavršavao je svoje istraživačke metode i došao je do dragocene građe, koju nije stigao da pretvori u cjelovite naučne studije. Ta građa, pohranjena u njegovom arhivu u Cavtatu, čeka na dostojnu naučnu obradu, na osnovu čega bi se dala šire rekonstruirati jedna značajna faza u procesu trajanja i promjena plemenskog društva navedenih balkanskih regija u drugoj polovici XIX stoljeća (Nikčević, 1999, 13–26).

Zbog svega navedenog rezultati Bogišićevih istraživanja crnogorskog društva zaslužuju da budu predmet naučne pozornosti i da budu vrjednovani iz jednog drugačijeg ugla. Bogišićeva knjiga *Pravni običaji u Crnoj Gori, Hercegovini i Albaniji* (anketa iz 1873. godine) daje mnoštvo raznovrsnog materijala o običajnom pravu Crne Gore i susjednih zemalja (Hercegovine i sjeverne Albanije) onoga vremena, kao i o državno-pravnom poretku tadašnje Crne Gore. Stoga njeni rezultati mogu biti predmet različitih analiza i istraživanja, pa i danas pobuđuju pozornost istraživača, pogotovo zbog toga što za neke probleme predstavlja izuzetne ili jedine izvore za proučavanje. Primjećujemo da i pored velikog interesovanja u znanosti za ovu anketu, Bogišićevi rezultati ankete iz 1873.⁹ godine nijesu dovoljno iskorišteni u znanstveno-istraživačke svrhe, pa se nameće kao značajan znanstveno-analitički zadatak suvremenim i budućim istraživačima da do maksimuma iskoriste rezultate ove ankete. Interesantno je uočiti da u dosadašnjoj literaturi o Bogišićevoj anketi¹⁰ predmetom istraživanja nijesu bila obuhvaćena društvena pitanja, a jedno od njih je i običaj krvne osvete. Godine 1866. Valtazar Bogišić je izradio anketu od 352 pitanja,¹¹ a 1870. godine, odlazeći na Kavkaz, od oko 1000 pitanja, jer je uvidio da mora proširiti listu pitanja, a što mu je koristilo za kasnija istraživanja pravnih običaja u Crnoj Gori (Vojinović, 1989a, 90). U svom izvještaju upućenom Stremouhovu (februar, 1874) Bogišić kaže „da je upitnike popunjavao u vrijeme kad je bio slobodan od zasijedanja i rada u arhivu i sudovima na Cetinju“, te da je ispitivanja na osnovu izloženog

kvestionara predstavljalo „jedan od glavnih“ njegovih poslova u Crnoj Gori, a njime se bavio „na kolektivnim sjednicama koje su trajale po oko sedam sati dnevno“. Od dvadeset „oblasti“ (odsjeka) za koje je na tim zasjedanjima postavljao pitanja i zapisivao dobijene odgovore, za nas su značajne glave 10. Krivično pravo; 11. Sudski postupak van suda; 12. Sudski postupak u sudu; 18. Krvna osveta. Preko ovih odgovora može se pokazati jedna cjelokupna slika i može se shvatiti krvna osveta u drugoj polovici XIX stoljeća na prostoru Crne Gore.

Anketa je imala značajnu ulogu u koncipiranju i pisanju *Općeg imovinskog zakonika*. Bogišić je koristio i druge izvore podataka, kao što su neposredno promatranje, neformalni razgovori, crnogorske isprave (paštrovske, grbljanske i starocrnogorske), fondovi crnogorskih redovnih sudova i Senata. Bogišić se upoznao i sa crnogorskim zakonikom *Stega* (1796), *Zakonikom vladike Petra I* (1798–1803) i *Zakonikom* knjaza Danila (1855), kao i sa arhivama državnih institucija (Crnogorski zakonici, III, 1988, 336). Nadalje, upoznao se sa praksom Senata, obišao neke od kapetanskih sudova, posjetio sudove u Podgorici, Spužu, Nikšiću. Na temelju tog rada stekao je jasnu sliku o važećem pravnom poretku Crne Gore (Luković, 2009, 87).

Valtazar Bogišić unutar pravne povijesti istražuje uzrok, povod i posljedice ponašanja pojedinca, primarne grupe, posebne obitelji (familije) – zadruga, seosko društvo, društvo u cjelini. Kućna zadruga je bila „svijet za sebe“, mikrokozmos u malom. U njoj je život bio zasnovan na vjekovima izgrađenim običajima i navikama.¹² Bogišić je sasvim ispravno primijetio, a na to su utjecale objektivne društvene okolnosti, da je obitelj u njegovom vremenu bila osnovni oblik društvenog života. Zato je on pošao od ispravnog metodološkog principa: ako je ispita i objasni, onda će se lakše i svestranije istražiti i objasniti i ostali oblici društvenosti. Mnogi pravni i narodni običaji vezani su za obitelj i obiteljski život (Vujošević, 1989, 100). Crnogorci i Albanci pripadaju onim rijetkim zajednicama Balkana i Europe,

9 Sa popisom običaja za zbirku *Pravni običaji u Crnoj Gori, Hercegovini i Albaniji* Bogišić je počeo 1873. pošto je pripremio za tisak u izdanju Jugoslavenske akademije u Zagrebu knjigu *Zbornik sadašnjih pravnih običaja u južnih Slovena. Knjiga I. Građa u odgovorima iz različitih krajeva slovenskog juga* (1874). „U ovoj knjizi, koju smatram tek kao prvi ozbiljan početak u radnjam svoje vrste, ali kojim će se nauka mori directe sližiti (kao što već u predgovoru kazah) tek kad bude popravljena i popunjena – bilo je neobično mnogo šuma i govora, mnogo više nego što vrijedi, i to ne samo u slavenskim nego i u tuđim literaturama“ (Bogišić, 1999e, 21). Bogišić je završne poslove na pripremi ove obimne knjige obavio u vremenu kada se već nalazio u kodifikatorskoj misiji u Crnoj Gori, ali nije bilo mogućnosti da u nju uvrsti i rezultate istraživanja u Crnoj Gori koje je obavio tijekom 1873. godine (Luković, 2009, 56). U duhu naslova nekih Bogišićevih djela koje je on objavio za života, ova arhivska zbirka pod Bogišićevim imenom nazvana je *Pravni običaji u Crnoj Gori, Hercegovini i Albaniji* (anketa iz 1873. g) (Bogišić, 1999c).

10 Među autorima koji su se bavili Bogišićevom anketom, posebno treba istaknuti A. Solovjeva, S. Borovskog, B. Nedeljkovića, B. Martinovića, S. Pupovcija i T. Nikčevića. T. Nikčević je najpotpunije prezentirao anketu i njene rezultate. Riječ je o anketi iz 1873. godine i njenim dopunama iz 1892–1898. godine, koja se pojavila u izdanju CANU, Srpske, Bosanske i Kosovske akademije nauka i Istorijskog instituta, Titograd, 1984 (Vujošević, 1989, 97). Surića Pupovci objavio je sistematsko proučavanje Bogišićeve ankete i drugih relevantnih izvora, što mu je poslužilo za iscrpnu analizu građanskog običajnog prava za Albaniju, objavljenu pod naslovom *Grđansko-pravni odnosi u Zakoniku Leke Dukadinija* (Pupovci, 1968).

11 Prvu verziju svog upitnika Bogišić je objavio pod naslovom *Naputak za opisivanje pravnih običaja koji u narodu živu*, u Književniku, III, 1867. sa 347 pitanja. Iste godine objavljeno je i drugo i treće izdanje sa 352 pitanja u njegovoj zbirci *Zbornik* (Nikčević, 1999, 17).

12 U vezi s tim, Vaso Čubrilović piše: „Život jedne zadruge je bio sav isprepletan raznim kultovima i običajima [...]“ (Čubrilović, 1960, 730; vidjeti: Vojinović, 1989a, 89; Vuksan, 1933, 137).

gdje su se patrijarhalni oblici kako u društvu tako i u obitelji dugo zadržali. Nizak nivo društvenog razvoja u odnosu na druge narode unutar Balkana ogleda se ne samo na nivou materijalne i duhovne kulture, već i na osnovu društvenog organiziranja života. Oblici tog patrijarhalnog života se ogledaju kroz zadržavanje institucije zadružne obitelji, čija je karakteristika veliki broj članova, zajednički posjed i sredstva za proizvodnju, zajednička proizvodnja i potrošnja, kao i zajedničko stanovanje (Bartl, 2001, 15; Kovijanić, 1974, 131, 143, 189; Čubrilović, 1956, 35; Marović, 2018, 107–110). Bogišićeva namjera sa anketom je bila da pomoću nje pristupi izradi crnogorskog kodeksa, pa je logično da je uzeo u obzir tadašnje granice Crne Gore i njene političko-teritorijalne jedinice u okvirima kako su bile utvrđene poslije razgraničenja sa Turskom 1858. i 1859. godine kada su u njen sustav ušli Grahovo, Rudine, Banjani, dio Drobunjaka, Župa Nikšićka, Uskoci i veći dio Vasojevića, s tim što su se u njenom sustavu već ranije nalazili Kuči sa mješovitim crnogorskim i albanskim stanovništvom čije je običajno pravo bilo za Bogišića u postupku kodifikacije od velikog značaja i iz praktičnih i znanstvenih razloga. Ovakvo opredjeljenje svakako je zahtijevalo da se anketa proširi i na albansko i hercegovačko stanovništvo u granicama tadašnje Crne Gore. Međutim, anketni postupak nije mogao biti ograničen samo na državne okvire Crne Gore, jer su izvjestioци davali odgovore i za šira područja, što je obuhvatalo cijelu Hercegovinu, zatim plemena skadarske Malesije (Nikčević, 1999, 18).

POGLEDI VALTAZARA BOGIŠIĆA NA CRNOGORSKO DRUŠTVO

U vrijeme pojavljivanja Bogišićeve Ankete Knjaževina Crna Gora je teritorijalno zahvatala prostor 4 nahije (Katunsku, Riječku, Lješansku i Crmničku), oblasti Bjelopavlića, Pipera, Rovaca, Morače, jedan dio plemena Kuča, Drobunjaka, Grahovski kraj, Nikšićke Rudine, Župu Nikšićku, Uskoke, Gornje Lipovo i Gornje Vasojeviće. Ovaj prostor zahvatao je površinu od 4.400 km², a kako preciznih popisa u to vrijeme nije bilo smatra se da je na teritoriji Knjaževine živjelo između 125.000–130.000 stanovnika. Država je bila bez izlaza na more, bez kolskih puteva, bez znatnije trgovine i zanatstva (nešto razvijenija gradska naselja: Podgorica, Nikšić, Kolašin i gradovi na Crnogorskom primorju bili su pod turskom ili austro-ugarskom vlašću). Uprkos tome u njoj se događaju određene promjene. Godine 1868. formirana je Cetinjska čitaonica, a naredne 1869. godine uveden je u Crnoj Gori telegraf (Bogišić, 1999c, 226). Iste godine otvorena je Crnogorska Bogoslovija i Đevojački institut Marije Aleksandrovne. Po popisu iz 1871. godine u Crnoj Gori bila je otvorena 31 osnovna škola sa 1424 učenika (Crnogorac,

1/1871, 7, 28), a sljedeće godine postoje 42 osnovne škole (Pejović, 1971, 100, 370). U ovo vrijeme Cetinje kao crnogorska prijestonica ima 115 kuća i oko 500 stanovnika. Godine 1864. podignuta je prva moderna kuća (hotel) poznata pod imenom „Lokanda“, koja će odigrati značajnu kulturnu ulogu – u njoj će se urediti i prve crnogorske novine. Godine 1867. dovršen je knjažev dvorac, a 1871. i zgrada Đevojačkog instituta. Te godine je započeta gradnja i bolnice Danilo I, koja je završena 1873.

U vrijeme knjaza Danila, a posebno knjaza Nikole jačaju naponi za sticanje međunarodnog priznanja i podstiču se aspiracije za teritorijalno proširenje prema susjednim oblastima. Težnja da se ostvare ovi ciljevi državne politike predstavlja svakako dominantan čini-lac u njenoj državno-političkoj akciji i strategiji u ovome periodu.¹³

Nove prilike u zemlji uvjetovane teritorijalnim proširenjem i stjecanjem neovisnosti na Berlinskom kongresu 1878. godine, zahtijevale su i promjenu u načinu funkcioniranja državnog aparata. Početkom 1879. godine na Cetinju je ukinut Senat i okružna nadležstva, a ustanovljeni su Državni savjet, Ministarstvo sa šest odjeljenja i Veliki sud. Broj kapetanija sa ranijih 46 povećan je na 85 (1879. godine). Uvedena je nova administrativno teritorijalna podjela Crne Gore na deset nahija – oblasti, a ove su se dijelile na kapetanije. Bilo je šest ministarstava (vanjskih, unutarnjih djela i građevina, pravosuđa, prosvjete, vojske i financija). Odvojena je administrativna i sudska vlast (Andrijašević, 2017, 236).

Za Crnu Goru, poslije Berlinskog kongresa, nastalo je „*novi doba*“, koje je donijelo velike promjene u njenoj novovjekovnoj povijesti. Više nego dvostruko će biti teritorijalno uvećana, dobivši izlaz na more, nekoliko gradova sa razvijenom zanatsko-trgovačkom djelatnošću i mnoge plodne oblasti će se naći u njenom sustavu (Andrijašević, 2017, 225). U povijesnom smislu presudno je razdoblje koje nastaje od 1878. godine, kada je Crna Gora stekla državnu neovisnost, odnosno dobila status subjekta međunarodnog prava. Berlinski ugovor je odredio okvir, ali u Crnoj Gori je došlo do oštrog sukoba oko toga čime da se taj okvir ispunji. Sadržaj unutarnje politike bio je uvjetovan odnosom prema dovršenju nacionalnog oslobođenja. Tada se kristalisala jedna od najvažnijih konstanti razvoja Crne Gore u moderno doba. Političke reforme idu zajedno sa reformama u ekonomiji, donosi se čitav set finansijskih zakona i trgovinskih konvencija, zakoni u obrazovanju i prosvjeti, koji su važni za funkcionisanje ključnih institucija države. Doneseno je oko četrdesetak zakona, među njima i *Opći imovinski zakonik* 1888. godine (Crnogorski zakonici III, 1998).

I pored svih zaostataka ranijih društvenih odnosa, Crna Gora je krajem XIX stoljeća, to jest u doba nastan-

13 O ovome vidjeti: Pavićević, 2004; Andrijašević, Rastoder, 2006; Jovanović, 2001; Tomanović, 1998; Andrijašević, 1997.

ka *Općeg imovinskog zakonika*, bila uveliko stupila na put izgradnje modernog građanskog društva (Blagojević, 1989, 48). Prostorno mala Crna Gora (teritorija Crne Gore 1900. godine iznosila je oko 9.475 km²) u kojoj je narod jedva znao da postoje zakonodavstva, zemlja s vrlo skućenim razvojnim potencijalom, u stalnoj ratnoj stiješnjenosti, s ratničkim angažiranjem, preuzela je veliki zakonodavni iskorak i stala daleko ispred niza ekonomski, duhovno, civilizacijski razvijenih zemalja (Šuković, 1989, 14).

U Crnu Goru Bogišić je otišao po nalogu ruskog cara Aleksandra II da, na zahtjev knjaza Nikole, obavi kodifikaciju crnogorskog prava. Poslan je kao najpogodnija ličnost koja će obaviti taj posao, ali je inicijativa da to bude on, bila Knjaževa, koji u pismu ruskom konzulu u Dubrovniku kaže da bi Bogišić „*bio čovjek najpodobniji za takav poduhvat, kako po svojem opširnom i opšte priznatom juridičkom znanju, tako i po tome, što su njemu kao rođenom Dubrovčaninu i Srbinu potpuno poznate i prirode ovoga naroda i potrebe ove zemlje*“.¹⁴ Cetinjski „*Glas Crnogorca*“ 1873. godine obavještava da je Bogišić došao na Cetinje „*u dobri čas*“ i otpočeo rad na *Zakoniku* (Glas Crnogorca, 1873, 1, 4).

Bogišić je knjazu posebnim člankom u „*Glasu Crnogorca*“ od 23. lipnja/ 3. srpnja nagovijestio da se

„*hoće godinâ za izradu dobrog zakonika i godinâ za sami prethodni rad*“. Ističući specifičnosti Crne Gore i, s tim u vezi, svoje kodifikatorske misije, Bogišić je u navedenom novinskom članku izložio plan „*predugotovne radnje*“, koji je već dobio knjaževu potvrdu, a koji se „*već i vršiti počeo*“ (Glas Crnogorca, 1873, 10, 1), a imao je pet cjelina, koje je valjalo sukcesivno realizirati.¹⁵

Za njega je pitanje strukture crnogorskog društva bilo od primarne važnosti za koncipiranje pristupnih ideja o sadržini samog zakonskog teksta.

Do pojave Valtazara Bogišića Crnogorci su prikazivani s dosta subjektivizma. Iz različitih pobuda Crnu Goru su posjetili, u prvoj polovici XIX vijeka, mnogi strani putopisci i ostavili zanimljiva svjedočanstva o Crnoj Gori iz kojih se vidi djelomično i struktura crnogorskog društva. Tu su svjedočanstva pukovnika Vijale de Somijera,¹⁶ guvernera kotorske oblasti, koji je napisao putopisno-povijesnu knjigu o Crnoj Gori; zatim Anrija Delarija¹⁷ čija je knjiga objavljena u Parizu 1862. i knjiga *Turci i Crnogorci*, objavljena u Parizu 1866, Fransoa Lenormana.¹⁸ Među važnije istraživače spada i ruski znanstvenik Pavle Rovinski, koji je ostavio značajne izvore za proučavanje crnogorskog društva (Rovinski, 1881–1915).¹⁹ Od poznatijih stranaca vrijedne radove ostavili su: Vladimir Bronevski,²⁰ ru-

14 Ovo pismo napisano konzulu Joninu u rujnu 1872. objavio je Dušan Vuksan u radu *Geneza Opšteg imovinskog zakonika*, u Cetinjskim Zapisima u dva broja u veljači i ožujku 1933. godine (Vuksan, 1933, 78–88; 135–144).

15 1. Sastavljanje velikog i cjelovitog sistemskog programa u formi pitanja za opisivanje statističkih, ekonomskih, psiholoških, pravnih, administrativnih i uopšte socioloških odnosa, koji postoje de facto u knjaževini crnogorskoj, i ukoliko je moguće da se vidi istorijski razvitak pojedinih instituta i odnosa.

2. Ispitivanje na temelju navedenog programa (questionnaire) starijih ljudi koji dobro poznaju Crnu Goru, njezine običaje, potrebe, sud i druge prilike, te su se dosad bavili sudbenim i administrativnim poslovima, kao i zapisivanje njihova kazivanja.

3. Često prisustvo u senatu pri suđenju, pretresanju, raspravi i rješavanju sudnih predmeta s jedne i administrativnih poslova s druge strane, da bi se neposredno mogao spoznati s dosadanjom praksom suda i uprave.

4. Izučavanje glavnijih presuđenih poslova (res judicatae) i prakse u poslovima uprave prošlih godina, na osnovu protokola i akta sudbenih i administrativnih, koji se nalaze u arhivi senata i u drugim središnjim uredima na Cetinju.

5. Putovanje po različitim predjelima Crne Gore i Brda (Glas Crnogorca, 1873, 10, 1).

16 Vialu De Somijera je vojničko službovanje dovelo u Crnu Goru i dalo mu analitičniji prikaz Crnogoraca, njihove historije, tradicije. Njegova knjiga *Istorijsko i političko putovanje u Crnu Goru* sadrži porijeklo Crnogoraca, autohtonog ili starosjedjelačkog; topografski, slikovni i statistički opis zemlje; način života ovog naroda, običaje, navike; upravnu vlast, zakonodavstvo, političke odnose, vjeroispovijest, zanimljive i čudne vjerske običaje; opis hrabrosti, plemenitosti, ali i okrutnosti svojstvenog ovom narodu. Iznenaden je potčinjenim položajem žene, ali i činjenicom da se čast ne kupuje, da je etički kodeks ispred ljubavi, da je riječ vrjednija od svakog papira. Posebno je slikovit opis krvne osvete i umira krvi. On kaže da je kod prosvjećenih naroda svaki član društva svjestan da treba računati na javnu kaznu, međutim, Crnogorci slijede impuls prirode i javno se prepuštaju želji za osvetom (Somijer, 1995).

17 Delari u knjizi *Crna Gora* pored povijesti daje opis naravi, običaja, zakonodavstva, političkog uređenja, zatim zvaničnih dokumenata i spisa (Marmonovo pismo vladici Petru Drugom, Akt o razgraničenju između Austrije i Crne Gore, dokumenti o razgraničenju između Turske i Crne Gore, Nota koju je Porta predala grofu Lajningenu 14. februara 1853. Zakonik Crne Gore iz 1855), a knjiga je dopunjena i kartom Crne Gore i susjednih zemalja iz 1862. godine. Anri Delari je bio sekretar knjaza Danila od 1856. do 1859. godine. Delari je bio zadužen za mnoge značajne misije u Albaniji, Dalmaciji, Beču i Parizu, a mnogo je doprinio da se populariše stvar Crne Gore, da se za nju zainteresuje suveren i pridobiju diplomate i ljudi sa francuskog dvora (Delari, 2003).

18 Ugledni francuski naučnik Fransoa Lenorman objavio je knjigu (Tures et Montenegro, Paris, 1866.) u kojoj je istakao da je „*mitropolit Petar I Petrović sigurno jedan od najznačajnijih ljudi koje je Crna Gora ikada dala*“. (Lenorman, 2002).

19 P. A. Rovinski je 27 godina proveo u Crnoj Gori. Objavio je 1888–1915. na ruskom jeziku (u tri toma sa šest „časti“) djelo *Crna Gora u prošlosti i sadašnjosti*. U drugom tomu iz 1897. godine opširnije govori o plemenima u Crnoj Gori. Vidi Rovinski, 1993.

20 Ruski oficir Bronevski za vrijeme ekspedicije ruske flote 1806–1807. na Jadranu u slobodnom vremenu obilazio je Crnu Goru. Podrobno je opisao geografske karakteristike i administrativno ustrojstvo države, njenu povijest, sustav upravljanja, sudstvo. Dao je portret Petra I Petrovića, ali i sliku karaktera i običaja Crnogoraca, kao i običaj krvne osvete i umira kod Crnogoraca (Bronevski, 1995).

ski konzul u Dubrovniku, Frile & Vlahović,²¹ njemački pisac Kaper,²² ruski diplomata Jegor Kovaljevski,²³ Viljem Denton,²⁴ Konstantin Petković,²⁵ Jan Vaclik,²⁶ Milorad Medaković,²⁷ Sima Milutinović,²⁸ Ljubomir Nenadović,²⁹ Vuk Stefanović Karadžić³⁰ i dr. Od do-

maćih intelektualaca za izučavanje crnogorskog društva poseban značaj ima stvaralaštvo Petra I³¹ i Petra II Petrovića Njegoša.³²

Valtazar Bogišić je prije dolaska u Crnu Goru u svojim predavanjima na sveučilištu u Odesi već razmotrio

- 21 Gabrijel Frile i Jovan Vlahović objavili su u Parizu 1876. poslije boravka u Crnoj Gori knjigu *Suvremena Crna Gora* u kojoj govore o Ivanovom kultu kod Crnogoraca (Frile, Vlahović, 2001).
- 22 Njemački pisac Sigmund Kaper boravio je dva puta u Crnoj Gori 1875. i 1876. godine, a potom je tekstove o Crnogorcima objavljivao u njemačkim časopisima. Privrženost otadžbini, ljubav prema slobodi, smjelost do drskosti, hrabrost do ludosti, strogo poštovanje običaja i reda u kući i obitelji, samo su neke od osobina koje je primijetio tijekom svog boravka u Crnoj Gori (Kaper, 1999).
- 23 Ruski oficir, inženjer i diplomata Jegor Kovaljevski, koji je više puta boravio u Crnoj Gori, početkom lipnja 1838. godine po nalogu ruskog dvora došao je na Cetinje i sa Njegošem bio u svakodnevnom druženju tijekom četiri ljetnja mjeseca. Iz ove posjete nastao je putopis *Crna Gora i slovenske zemlje*. U njemu govori i o običaju krvne osvete koji vladika zabranjuje, ali on je duboko pustio svoje korijene i dalje se sprovodi (Kovaljevski, 1999).
- 24 Viljem Denton, sveštenik anglikanske crkve, ostavio je svjedočenje o Crnoj Gori, njenom narodu i povijesti, ali i krvnoj osveti „koja je oduvijek postojala“ (Denton, 1996).
- 25 Publicističko djelo Konstantina Petkovića *Crna Gora i Crnogorci* predstavlja jednu sveobuhvatnu monografiju o Crnoj Gori publikovanu u Petrogradu na ruskom jeziku 1877. godine. Imajući mogućnost da u svojstvu ruskog diplomatskog službenika često posjećuje Crnu Goru, da održava kontakte sa rukovodećim ličnostima Crne Gore, Konstantin Petrović se javlja u ulozi konstruktivnog posrednika između Rusije i Crne Gore (Petković, 2005).
- 26 Češki publicist i političar Jan Vaclik, jedna je od značajnih ličnosti u okviru crnogorsko-čeških odnosa. Od kraja 50-ih do druge polovice 60-ih godina XIX stoljeća radio je za crnogorske knjaževе Danila (1826–1860) i Nikolu (1841–1921). Godine 1856. u Parizu se upoznaje s crnogorskim knjazom Danilom, koji u to doba pokušava da za svoju zemlju definitivno izbori položaj međunarodno priznate neovisne države i u tom smislu nastoji da utječe na europske velesile. Vaclik je nakon toga u cetinjskom arhivu pronašao dokumente, koji su ilustrovali povijest faktičke crnogorske neovisnosti od Turske, te je na temelju njih 1858. godine napisao spis *La souveraineté du Monténégro et le droit des gens modernes de l'Europe*. Crnogorski knjaz je ovu njegovu brošuru razaslao vladama europskih zemalja, a 1860. godine češkog publicistu imenovao je za svog sekretara. Nakon što je Danilo u kolovozu iste godine ubijen, Vaclik ostaje u crnogorskoj službi kao sekretar novog knjaza, Nikole, sve do 1868. godine. Učestvovao je u formiranju inostrane politike, između ostalog i kao prvi crnogorski konzul u Skadru (Vaclik, 1996).
- 27 Srpski istoričar, novinar i diplomata Milorad Medaković bio je sekretar knjaza Danila, saradnik Petra II, jedan od biografa Njegoševih. Njegovo najznačajnije djelo je *Život i običaji Crnogoraca* izašlo u Novom Sadu 1860. godine. On piše da su nekad skoro sva crnogorska plemena bila u međusobnom pokolju tako da Crnogorac nije smio poći iz jednog sela u drugo. Nedostajala je snažna vlast koja bi bila u stanju da prekine ovo zlo koje zatire ljude. Osveta je nešto što je inherentno čovjeku, pa je bolje umrijeti nego živjeti sramotno. Po njemu kod Crnogoraca nije razvijena svijest da budu svjesni posljedica krvne osvete. Osveta je i zlo i grijeh (Medaković, 1860, 113–115).
- 28 Sima Milutinović Sarajlija 1827. godine dolazi u Crnu Goru i postaje sekretar Petra I i učitelj njegovog sinovca Rada, kasnije Petra II. Poznato je njegovo djelo *Istorija Crne Gore od iskona do najnovijih vremena* (Milutinović, 1835).
- 29 Ljubomir Nenadović, srpski književnik, diplomata i ministar prosvjete, nekoliko godina je proveo u Crnoj Gori kod knjaza Nikole. Autor je pet knjiga pisanih u obliku pisama, od kojih su *O Crnogorcima (Pisma sa Cetinja 1878. godine)* najzanimljivija stampana u Novom Sadu 1889. godine. Pošto je bio u knjaževoj pratnji, njegovi opisi su dosta idealisani, ali svakako interesantni i zanimljivi. On smatra da su u Crnoj Gori običaji sačuvali najstarije forme i oblike, pa ih je i svojim opisima naročito isticao kao primjere „čojstva i obraza“. U pismima o Crnogorcima navodi da su plahovitost, osetoljubivost (krvna osveta) i nerijetko jezivi neljudski postupci (kao što je odsijecanje glave ubijenim neprijateljima) crte koje bacaju sjenku na ostale osobine Crnogoraca kao što su poštenje, dobrodušnost, poštovanje života i imovine u sopstvenoj zemlji (Nenadović, 1889).
- 30 Vuk Stefanović Karadžić je napisao djelo *Crna Gora i Crnogorci*, koje je objavljeno na njemačkom jeziku 1837. godine (Karadžić, 1837). Karadžić smatra da je krvna osveta u Crnoj Gori takvih razmjera da liči na građanski rat – jedni drugima ruše kuće, otimaju stoku, uništavaju plodove, usjeve, izvore i bunare (Karadžić, 1953). U svojim opisima crnogorskih običaja Karadžić saopštava kako su se društveno neprihvatljive norme u crnogorskom plemenu kažnjavale na principu „oko za oko, zub za zub“. Uvodeći čitatelja u opis krvne osvete naglašava kako su se najstrože kažnjavale krađe i ubojstva, a krađa se plaćala u sedmerostrukoj vrijednosti. U okolnostima gdje je svatko odgovoran za sebe i svoju obitelj, gdje se smatra da netko nije sposoban ili hrabar obraniti se ako to ne učini – javlja se krvna osveta. Ponajprije se to događa radi razumijevanja kodeksa časti i sramote. Karadžić navodi da je svaki Crnogorac slobodan živjeti životom kojeg odabere, bez osude društva, ukoliko je sposoban sam za sebe biti odgovoran i samostalno se obraniti. Opisuje običaj da se sačuva krvava košulja ili kakav drugi dio odjeće, kako bi podsjećala na nenamireni dug. To se manifestiralo posebno među ženama ako bi ostale udovice ili s malenom djecom, iako je navedeno da su žene bile oslobođene osvete kao i djeca (Karadžić, 1953).
- 31 Petar I Petrović Njegoš Crnom Gorom i Crnogorcima upravljao je zakonskom stegom i pravnim normama kao i ličnim autoritetom, moralnim načelima, svojom moćnom riječju. Od 1785. godine pisao je poslanice narodu, plemenima, bratstvima i glavarima i na taj način komunicirao sa njima, podučavao ih i sjetovao. Ostalo je sačuvano 332 poslanice. Tu je data slika crnogorske života tog vremena (Milović, 1987, 1988; Vuksan, 1951; Pavićević, 1997).
- 32 O Petru II Petroviću Njegošu pisali su mnogobrojni autori koji si isticali razne segmente života, književnog rada, političkog djelovanja crnogorskog mitropolita. Bibliografija o Njegošu do sada sadrži više od 34.000 bibliografskih jedinica, od čega je oko 700 monografskih publikacija na jezicima južnoslovenskih naroda i oko 1800 jedinica na stranim jezicima (Digitalna kolekcija Petar II Petrović Njegoš – <http://www.dlib.me/petarpetrovic2njegos/uvod.php>). U tom mnoštvu autora neki od najznačajnijih su: Milović, 1984; Pavićević, 2004; Pejović, 1981; Vuksan, 1926; Rovinski, 1967; Andrijašević, 2016. Ciljevi Njegoševе državne politike obuhvaćaju rad na političkom oslobođenju Slovena u cjelini; proširenju teritorije Crne Gore; izgradnji unutarnjeg pravno-administrativnog i vojnog uređenja; podizanju vjerskog, prosvjetnog i kulturnog života naroda, čime je stvarao ugled Crnoj Gori u svijetu. Njegoš je bio stalno prisvajan u novim čitanjima tradicije kao nadregionalni, jugoslovenski autor izrazite pjesničke i lične individualnosti, čije je kompleksno djelo skoro profetski upućivalo na revolucionarne, moderne filozofske sisteme (Tepavčević, 2017).

društvenu strukturu pojedinih slavenskih naroda. Polazio je od shvaćanja da treba razmatrati sve čimbenike koji utječu na život naroda kao teritorijalne, etničke, psihološke, socijalne, političke i druge odnose, pa tek onda prići izučavanju sustava povijesti slavenskog prava (Vojinović, 1989a, 88). U Bogišićevom rukopisu *Državno pravo. Crna Gora 1873. godine*, koji potječe iz prvih mjeseci rada u Crnoj Gori, daje se struktura državnog uređenja, kakvo je u to doba bilo utemeljeno na pozitivnim propisima. Bogišić ističe da Crna Gora ima oko 120 geografskih milja i graniči se sa sjevera i zapada sa Hercegovinom, od istoka s Arbanijom, a od juga sa austrijskom oblašću Bokom Kotorskom. Smatra da na ovom prostoru živi otprilike 170 do 180 hiljada stanovnika. Taj broj je pretjeran, za nekih 50 hiljada stanovnika (Bogišić, 1999c, 217). Bogišić navodi da nema još redovne pošte i kolskih puteva, i da sanitetska struka još nije potpuno razvijena (Bogišić, 1999c, 226). U ovom Bogišićevom radu vidi se početak piramidalne strukture crnogorskog društva, nije još došlo do velike podvojenosti u društvu, mada su prisutne razlike vidljive u nahijama i plemenima. Bogišić bilježi značajnu činjenicu da u Crnoj Gori tog doba nema nijednog grada i da narod živi po selima pogodnim za borbu protiv Turaka. Kad se počela konstituirati crnogorska država, počinje plamensko raslojavanje po ekonomskoj osnovi, i tada se mijenja struktura crnogorskog društva, što je zapazio i Valtazar Bogišić (Stanojević, 1962, 52; Pavićević, 2004, 46; Pavićević, 2007, 75).

Da bi Bogišić izradio jedan takav zakonik, on je u Crnoj Gori morao izučavati onovremeno njeno pisano zakonodvstvo, njenu sudsku praksu, pravne i druge običaje, povijest i društvene institucije, kulturnu i prosvjetnu razvijenost, društveno uređenje, kao i njene međunarodne odnose i međunarodni položaj. Na temelju duboke i svestrane analize cjelokupnog društvenog života u ondašnjoj Crnoj Gori, uz osobno svestrano obrazovanje i široku kulturu i znanje Bogišić je mogao sastaviti *Opći imovinski zakonik*. Osnovno načelo je bilo da *Zakonik* bude jasan, kratak, znanstveno točan i precizan i svakome razumljiv bez obzira na razinu obrazovanja osobe koje ga koristi (Bojović, 1989, 125). *Zakonik* je trebao biti temelj pravnog poretka u jednoj zemlji koja je dotle slabo poznavala takvo zakonodavstvo i u kojoj je vladalo običajno pravo. Bogišić je uočio da se Crna Gora mijenja, da nije više onako idilična zemlja običajnog prava kakva je bila do vremena kad je on počeo raditi na *Zakoniku*. Stekavši neovisnost Crna Gora se znatno proširila, a s tim proširenjem dobila je i gradove (Podgorica, Nikšić, Bar, Ulcinj) i razvijenije društvo, s izraženim društvenim razlikama i raznovrsnijim društvenim odnosima (Lukić, 1989, 18). Za proces unutarnjeg razvitka od velikog značaja su odnosi sa susjednim državama Turskom i Austrijom, čiji se utjecaj u

ekonomskom, pravnom, poredku osjeća svuda, a naročito u pograničnim krajevima. U vjerskom pogledu ima i katoličkih i muslimanskih primjesa, jer su do tada „*svi stanovnici stare Crne Gore bili jedne vjere i narodnosti*“ (Bogišić, 1999d, 73). Sve to je utjecalo na strukturu crnogorskog društva. Bogišić navodi da je prije rata svako svoje zemlje obrađivao lično, dok se poslije to promijenilo, pa postoje imaoći zemlje, kao na zapadu, čija imanja obrađuju radnici pod različitim uvjetima (Bogišić, 1999d, 73). Proširenjem Crne Gore 1878. godine promijenila se, kako to primjećuje Bogišić, struktura crnogorskog društva, samim tim dolazi i do promjena tradicionalnih obilježja crnogorskog društva. U varošima se nalazilo stanovništvo sa različitim profesijama, kao i jedan broj muslimanskog i katoličkog stanovništva. Ovo stanovništvo se razlikovalo i po mentalitetu u odnosu na stanovništvo iz stare Crne Gore. Prodiranje kapitalističkih odnosa u Crnu Goru stvaraju se uvjeti za novu društvenu strukturu, a nove ideje prodiru i u najudaljenije dijelove. Migracijama stanovništva u novodobijene oblasti vršeno je njihovo izvanplemensko grupiranje, kao i stvaranje zajednica u kojima plemenska svijest prestaje da bude dominantni faktor integracija (Andrijašević, 2017, 234).

KRVNA OSVETA

Krvna osveta je univerzalni običaj, raširen među raznim zajednicama u čovječanstvu. Kod Irokeza i ostalih indijanskih plemena obveza da se osveti srodnik bila je univerzalno prihvaćena (Morgan, 1981, 92–93; Boehm, 1984, 61). To je surov običaj koji je nastao u starim oblicima društvenog uređenja (bratstvo, pleme i sl.). Primjenjivala se u slučajevima osvete za teške uvrjede, namjerna ranjavanja ili ubojstva pripadnika jednog bratstva ili plemena od strane drugog (Bogišić, 1999c, 346; Jelić, 1926, 115; Darovec, 2018, 31). Krvna osveta je bila apsolutna za neke delikte koji se nijesu mogli riješiti drugim putem – naročito hotimično ubojstvo, preljuba, silovanje, javno vrijeđanje i slično. U takvim situacijama svi članovi bratstva ili plemena, a naročito uža obitelj, bili su dužni da se osvete izvršiocu ili pripadniku njegovog bratstva ili plemena. Ovaj običaj je u srednjem stoljeću bio uobičajen u cijeloj Europi (Darovec, 2018; Ergaver, 2017, 182–184). Na prostorima Balkanskog poluostva u kasnijem periodu naročito se primjenjivao u Albaniji i Crnoj Gori. Krvne osvete su mogle trajati desetljećima i prenosile se sa generacije na generaciju. Da bi se krvna osveta prekinula, praktikovao se tzv. umir, odnosno običaj da se prema utvrđenoj proceduri i dogovoru preda porodici ubijenog odšteta u novcu ili naturi.³³

U mnogim plemenskim društvima, povrijeđena grupa, čiji je pojedinac ubijen, ima pravo i dužnost da potraži

33 U srednjovjekovnoj Europi, mnoge sporove, ubojstva i krvne osvete rješavali su formiranjem bračnih saveza, jer je to bila najbolja moguća garancija za trajni mir (Darovec, 2017, 64). O značaju čina mirenja kroz povijesnu perspektivu vidjeti rad Ergaver, 2016.

zadovoljenje time što bi se ubio zločinac ili drugi član njegove zajednice (Radcliffe-Brown, 1952, 215), dok se osveta ne vrši prema ženama i djeci (Boehm, 1984, 58, 112, 117, 143; Bogišić, 1999c, 355). Bogišić o tome u anketi kaže da se žene ne ubijaju nikada osim nehotice, a takođe je pravilo da se djeca ne ubijaju, mada ima primjera da rdavi ljudi ubiju i dijete (Bogišić, 1999c, 355). Čak i da žena izvrši ubojstvo, ne bi nju ubili „nego će joj ubiti brata, muža ili ko joj je najmiliji i najbliži. Kad znaju da joj je mrzak muž, nikako joj ga ubit neće“ (Bogišić, 1999c, 355). Odgovor iz ankete ako osvetnik ne može ubiti krvnika, gledaće da ubije što može boljega, „pravilo je glavu za glavu“ (Bogišić, 1999c, 356) odslikava sav značaj vrjednosnog kodeksa u patrijarhalnom crnogorskom društvu. Kao i u Crnoj Gori i u Albaniji krvna osveta se ne bi smjela voditi nad ženama i djecom a ako je bila žena rukostavnica – osveta je bila na njezinog brata, nju bi otac/glavar kuće dao kamenovati do smrti (Boehm, 1984, 142). Pitanje broj 35 vezano za krvnu osvetu u Upitniku govori o tome ko je sve bio podložan osveti. To nijesu bili žene i djeca, ali se događalo da „rdavi“ ljudi ubijaju i njih. Već djeca od 12, 13 godina nijesu bila oslobođena od krvne osvete, jer je važno pravilo da oni mogu nositi male puške i učestvovati u borbi (Bogišić, 1999c, 355). Obrana od krvne osvete je strah i neka vrsta „kućnog pritvora“, osoba koja je u opasnosti može biti sigurna jedino u svom domu jer zakon nalaže da se osveta ne vrši u domu krivca. Isto tako vrijedi norma da krivnja prelazi na obitelj ukoliko ubojica pobjegne (KLD 879, 882). Isto tako interesantna je norma kod Bogišića da ukoliko je ubica „rdica koja je ubila dobrog čoeaka“, onda osvetnik ne treba njega da ubije, nego da traži nekog boljeg čovjeka od njegove kuće ili plemena (Bogišić, 1999c, 355).

Kada se zadovolji osveta, ne bi trebalo biti više neprijateljstva prema drugoj strani koja mora prihvatiti ubojstvo jednog od njihovih članova kao čin pravde (Radcliffe-Brown, 1952, 215). U srednjovjekovnoj Europi, u slučaju Crne Gore do početka XX stoljeća, kompromis i pomirenje dviju suprotstavljenih strana bilo je postignut javnim izrazom poniženja, pokore i molbe za oprost, koji su očito bili elementi uobičajenog sustava rješavanja sukoba u svim europskim zemljama (Darovec, 2017, 65; Ergaver, 2016, 106–115; Bogišić, 1999c, 358, 359, 360).

Krvna osveta se očuvala uz pomoć društvenih i političkih uvjeta.³⁴ U Crnoj Gori i Albaniji preovladavalo je stočarstvo sa zemljoradnjom, a obradive zemlje, paše i vode bilo je malo. U svijesti ljudi još je prisutno tradicionalno shvaćanje o zajedničkim komunskim dobrima. Iz tih razloga stočar je spreman da stoku napaja na tuđim izvorima, da stoka pase tuđe livade; zemljoradnik će napraviti put preko tuđeg imanja, pomjeriti međaš i sl. što dovodi do zavađa i zakrvaljenosti među ljudima (Čirić – Bogetić, 1966, 25).

Tragovi krvne osvete, koja ne šteti ni životu ni imovinu, žive u Crnoj Gori i Sjevernoj Albaniji i do sredine XIX stoljeća. Takve slike krvne osvete nalazimo i u *Crnogorskim ispravama*, gdje bi se zavađene strane umirile tek pošto bi se zasitile od učinjenih šteta, zapaljenih kuća i štala i ostalih nedjela.³⁵ Bogišić navodi u Anketi da je tek knjaz Danilo počeo silnije postupati da bi iskorijenio taj običaj. Pošto je bio u nemogućnosti u prvim godinama vlasti da suzbije krvnu osvetu, zbog rata sa Turcima, on se nešto docnije time pozabavio. Prvo je oglasio da se ne smije niko svetiti, nego da će svetiti knjaz. On je to mogao da uradi, pošto je iza sebe imao oružanu silu, koja je bezuslovno izvršavala njegove naredbe (Bogišić, 1999c, 346; Andrijašević, 2013, 47).

Kasnije su ublažavane posljedice osvete jer se zasnivala na načelu proporcionalnosti i srazmjere, pa je postalo vladajuće načelo taliona koje je u svom izvornom obliku formulirano u Starom zavjetu i glasi: „Ako li se dogodi smrt, tada ćeš uzeti život za život, Oko za oko, zub za zub, ruku za ruku, nogu za nogu, Užeg za užeg, ranu za ranu, modricu za modricu“ (Biblija, Izlazak, 21, 23–25, 72; Marinović, 1998, 239). Ako se promatra taj talijanski princip koji je unijet u zakonik 12. rimskih tablica, on kaže: *si membrum rupsit, ni cum eo pacit, talio esto*. Znači naime, ako je došlo do povrede i ako nije za nju (u izvjesno vrijeme, prema tadašnjoj praksi 30 kalendarskih dana) dobijena odšteta (naravno novčana ili materijalna), onda ima oštećeni pravo na retalijaciju (talion). Ali taj njegov talion ima zapravo svrhu napomene sudskim vlastima – čujte – bilo je nepravde i potrebna je odšteta. Isto funkcionira i osveta (i krvna). Najbitnije – talionom konflikt nije završen nego treba doći do točke primirja i pregovora za odštetu – dakle odgovore daju radovi Ergaver i naročito Darovec koji se bavi pitanjem zašto je potrebno pokajanje i pokora u toj dinamici pregovora i konačnog pomirenja (Darovec, 2017; Darovec, 2018; Ergaver, 2016; Ergaver, 2017).

U odlomku u kojem se pojavljuje fraza „oko za oko“, upotrijebljena je prijetnja društvene zajednice sudskim djelovanjem zbog odvratanja od nasilja onih koji će pozitivno odgovoriti na takav poticaj. Oni koji žele biti nasilni, upozoreni su kako će ih društvo kazniti oštrinom odgovarajućom njihovim nedjelima. U Crnoj Gori, po rezultatima Bogišićeve ankete, osveta je ponekad bila „nejednaka i neujednačena“: „Kad se sam svetio, nije se tu mjerilo oko za oko, a ruku za ruku, nego da mu je ukrao 10 koza ja bih njemu 20, ako mognem, ali i više; ako mi zapali stog, ja ću njemu i 5 stogova, ili, može biti, i kuću; ako mi je koga ranio, ja ću njega ubiti, samo ako mognem“. Postojala je izreka „ruka nema te razije“ (Bogišić, 1999c, 348; Marinović, 1998, 249). Suština taliona je da se uspostavi određeno pravilo, dakle, nije riječ o odmazdi nego o odmjerenoj osveti, pravilo

³⁴ Ergaver jasno istražuje kako i zašto se krvna osveta očuvala na tlu CG iako je ona bila stoljećima dio Venecijanske Republike i Osman-skog Carstva – podijeljena u 2 politička i pravna svijeta. Vidjeti detaljnije Ergaver, 2017.

³⁵ „Učinili talamare i štetah mnogo, uždili kućah i pojatah i ostalih neharicah mnogo [...]“ (Nikčević, Pavićević, 1964, 97).

reciprociteta uspostavlja princip prirodne pravde. To je jedan od zakonskih regulativa kojim se uspostavlja racionalitet kada emocije, zbog povrede pojedinca, odnosno kolektiva prijete da pređu u iracionalnost. Princip osvete podrazumijevao je i osvetoljubivost, rasplamsavanje strasti, i kada se dođe do toga gubi se svaka mjera, posebno u slučajevima kad se radi o osveti krišćana protiv nekrišćana. Zbog toga su sukobi i konflikti mogli trajati duže vrijeme, ali nijesu bili beskrajni ili bez svake mjere. Zato je princip odmjerenog uzvratanja postojao kao osnovno načelo taliona (Marinović, 1998, 239; Sejfulović, 2014, 1).

U Anketi se dalje navodi, ako se odvracalo još težim zlom, to odvratanje imalo je neke granice, ili je to katkada bilo u volji osvetioca. Po Bogišiću to je zavisilo od onoga ko sveti, pa

neke su granice bile, to jest i vrsta zla, koju ću ja da odvratim radi osvete i količine štete što ću ja tom osvetom učiniti, treba da stoji u nekom odnosu sličnosti i razmjeru štete koja je meni učinjena; premda osvetilac gleda vazda da višu štetu učini nego je njemu učinjeno, npr. Zato što mi je neko ukrao 10 brava ja mu neću zapaliti kuću, jer bi to i ja svak drugi držao da je to nepravdo. Ali da mu ih za to ukradem i 50, neće se nikomu učiniti da je krivo. Kad mi ko zapali stog, ja ću gledati, osobito ako sam od jačeg bratstva, da mu ih zapalim, ako ću i 10, ali kad bi mu kuću zapalio, to niko ne bi držao da je pravo, pa ni ja sam. Ali kad je on meni odvratio za to, a osвета se ne umirila, on je meni mogao zapaliti sve staje, a ja njemu opet kuću. Samo kad bi od stoga odmah došao do kuće, držalo bi se da je velik skok. Za ranu osvetilac je tražio glavu, kadgod i 2, ako je mogao ubiti, ali za 1 glavu ubiti ih 5–6 u početak osvete, ne bi to niko odobrio (Bogišić, 1999c, 348).

Pored osvete postojala je i kompozicija, ili u Crnoj Gori umir, koja predstavlja zamjenu dužne krvi za novac ili neku drugu materijalnu stvar. Zakon taliona u svom izvornom obliku predstavlja strogu srazmjernost između nanešenog i uzvrćenog zla. Kasnije striktna primjena taliona iz Starog zavjeta ublažava se na slučajeve umišljajnih ubojstava ili teške tjelesne ozljede, a za ostale delikte se primjenjuje kompozicija koja se plaća oštećenoj obitelji (Marinović, 1998, 254). Dakle, možemo primijetiti da vremenom kod krvne osvete, čiji je vid uništavanje imovine protivnika, preovlađuje neka srazmjera između povrede napadnutog dobra i štete koja se čini na ime otklanjanja te povrede.

Među znanstvenicima od najstarijih vremena pa do danas navodi se više razloga i motiva koji su inicirali krvnu osvetu i koji stoje u njenoj egzistencijalnoj suštini (Marinović, 1998, 241–243; Ergaver, 2016, 103). To je bila manifestacija nagona samoodržanja, zasnovana na potrebi zaštite zajednice, njenog poretka i njenih reli-

gioznih i etičkih shvaćanja. Osveta se smatrala svetom obvezom i nepisanim zakonom. Preduvjet za osvetu je postojanje sukoba odnosno svađe između pojedinaca i grupa kojima pripadaju (Karadžić, 1837, 60; Bogišić, 1999c, 345).

U crnogorskom društvu po Bogišićevoj anketi bilo je raznih uzroka koji su dovodili do ubistava „otimanje djevojaka i žena, nedavanje obećanih djevojaka, ubijanje lupeža pri krađi, pri označavanju granica meteha, pri svađi, i mnogo drugih prilika dovodilo (je) do ubistva, a time (je) već krvna osвета gotova“ (Bogišić, 1999c, 347; Ergaver, 2017, 186). Krvnu osvetu prate akcesorni (uzgredni) delikti: lomljenje kućnjeg šljemena, paljenje stogova sijena, pohara ljetine, sječa voćnih stabala, no nikada nije bilo trovanja bunarske vode i izvorišta. Ne u svakom slučaju, jer postoji osвета unutar zajednice i izvan zajednice, i ti akcesorni delikti zavise od početne uvrede.

Bogišić u anketi govori o progresiji i stupnju šteta i međusobnih zala:

Blaži je izprva, to jest manje se zla i štete čini, te malo pomalo sve što više traje sve napadaji bivaju žešći i šteta i zla i nigda ne malaksava dok ne dođe do umira. Vrste napada, zala i šteta umnožavaju se, a isto tako i stepen žestine i njihova količina. Ta zla bivaju rane, ubijanje, otimanje svega što zapane, krađa, paljevine, nanošenje štete, zlobe, napadanje na nepokretnosti. I u najvišoj zavadi i osvete nijesu se nikada trovale vode, bunari... U bratstvu se vazda manje zla činilo za osvete nego li u plemenu (Bogišić, 1999c, 359).

Posljedice krvne osvete u Kućima nalazimo zabilježenim u djelima Marka Miljanova. Obim osvete mogao je obuhvatiti čitavu zajednicu. Zbog krvne osvete nije bilo ni pazara, niti se zemlja obrađivala, „palili su ognjem sve što se može ufatit: žita, sijena, kuće vrh familija obaljevali i zažičali, mostove na vodi lomili, vinograde, smokve i svako voće lomili i sjekli; sjeme u baštinu zaludo se sijalo – sve ga oštete; kad drugo nema lomili tigre na kuće kamenjem, tek neka prokaplje vrh čeljadi“ (Miljanov, 1967, 133–134). U Poslanici Katunjanima (18. XI 1822) vladika Petar I kaže za Donjake da bi za njih bilo bolje „[...] da ste im deset ili i dvadeset glava posjekli, nego što li su poharani i opaljeni ostali, jer da nijesu kuće i ostalo izgubili, mogli bi se opet ostala čeljad nekako okopirati i održati živa [...]“ (Petrović Njegoš, 1965, 159–160). Ovdje se jasno navodi da je veća šteta uništenje imovine jednog plemena nego da su ubijeni pripadnici zajednice. I kod Crnogoraca i Albanaca kuća je simbol kontinuiteta roda i krvne veze, ona prenosi kolektivno iskustvo čitavih generacija, održava kult predaka; zajednica je privredna, religiozna, vaspitno-obrazovna, moralna. Zbog toga zapaliti nekome kuću znači uništiti njegovu moralnu i fizičku ličnost i izopštiti ga iz sredine u kojoj živi. U

Zakoniku Leke Dukadinja smatra se da su samim paljenjem kuće njeni članovi udaljeni iz mjesta sa svim što imaju, za vječita vremena. Članovi tog domaćinstva za barjak više ne postoje. Njihova simbolična eksterminacija iz sredine u kojoj žive vrši se tako što se poslije paljevine kuće izvade četiri kamena iz četiri ugla kuće (KLD, 1169–1170). Običaj paljenja kuće kao vid osvete zapažen je u Sjevernoj Albaniji kao naročito štetan po društveni život. Ako netko netkome zapali kuću, dužan je, po odluci mjesnih glavara, platiti 2500 groša i nadoknaditi dvije kuće za jednu (Giuseppe, 1932, 188). U drugim slučajevima, također u drugoj polovici XIX i početkom XX stoljeća, krivac koji netkome kuću zapali i sam bi bio osuđen da mu se kuća zapali, a on da bude prognan iz sela (Giuseppe, 1932, 197). U *Crnogorskim ispravama* nalazimo da je Praviteljstvo suda crnogorskog i brdskog 24. II 1804. u presudi Donjacima koji su se pobunili protiv vlasti odlučilo da se kuće krivaca srasne sa zemljom pa da „na to mjesto ne bude nikada nikakve građevine dokle bude Crne Gore“ (Nikčević, Pavičević, 1964, 97). Imajući u vidu tradicionalnu ukorijenjenost tog običaja kod Crnogoraca, Danilov zakonik ga je inkriminisao u članu 41.

Ako bi koji Crnogorac ili Brđanin od opačine zapalio Crnogorcu ili Brđaninu kuću, to da se od njegovog imuća, kako kuća, tako i sve ostalo, što bi u kući propalo i izgorelo, namiri; a ovaj zlikovac preko svega da glavom plati i može ga slobodno oni ubiti, kojemu je kuću zapalio (Zakon Danila I, 1982, 16).

Osim paljenja kuće kod krvne osvete protivniku se plijeni stoka, uništava sve što se u kući nađe, pustoše njive, vinogradi, oduzima voda za navodnjavanje, uništavaju katuni. Kod Albanaca u slučaju krvne osvete zemlja se davala pod arendu uz zakupninu od 1/2 do 1/4. U Dukadinu zemlja se daje pod arendu, uzimaju se pastiri za čuvanje stoke i najamnici za obradu zemlje (Ivanova, 1973, 201; Durham, 1909, 29). Povod za krvnu osvetu je i krađa stoke, pa se protivniku plijene goveda i bravi (Nikčević, Pavičević, 1964, 208–209). Međuplemenske borbe za održavanje i otimanje komunika bile su jedan od uzroka krvne osvete. Tako su pljačke i osvete, nesredene prilike onemogućavale korišćenje komunskih ispaša u Brdima, u graničnom pojasu između Brda i Sjeverne Albanije. Moračani i Vasojevići su se međusobno svetili zbog komunika (Jelić, 1926, 129–130; Boehm, 1984, 59).

Jedna od posljedica krvne osvete jeste i migracija stanovništva u Crnoj Gori, Sjevernoj Albaniji. Seobe zahvataju čitava međusobno zakravljenjena plemena i bratstva. Nadomak Skadra od doseljenika iz Crne Gore – bjegunaca od krvi – nastalo je jako naselje Vraka. Neka

sela na Skadarskom jezeru (Vranjina) čine doseljenici iz Crne Gore koji su se tamo sklonili od krvi. Bjegunci od krvi osnivali su čitava naselja oko Đakovice (Ivanova, 1973, 166–168; Durham, 1909, 233). Na području Brda uz tursku granicu nalazi se veliki broj bratstava koja su tamo nastanjena bježeći od krvi iz drugih krajeva ili su iz graničnih krajeva uz tursku granicu bježali van Crne Gore zbog krvi. Tamo gdje su od krvi bježala čitava sela ili bratstva njihova imovina ostajala je pusta, kuće zapaljene ili zatvorene. Bjekstva od krvi dopunjavana su pljačkanjem krivaca i progonstvom. Te mjere najduže su se održale kod Kuča (Stojanović, 1983, 199; Durham, 1909, 25; Boehm, 1984, 137).

Posljedice krvne osvete su višestране. Ona pothranjuje lokalnu isključivost i izaziva velike ljudske i materijalne žrtve. Zakrvljenost Crnogoraca i stanovnika susjednih zemalja dovela je do zatvaranja pazara – turskih, austrijskih, što je dovelo do gladi u Crnoj Gori. Nadalje, krvna osveta je otežavala trgovinu između plemena i nahija. U poslanici (14. I 1808) vladika Petar savjetuje Njegušima da se umire sa Bjelicama i da se prije nego što bi se poklali sastanu i plate jedni drugima što je ko kome učinio, kako bi trgovina mogla da se mirno održava preko njihove zemlje. U poslanici Ceklinjanima (24. VII 1827) on apeluje na Ceklinjane i Ljubotinjane da učine mir i „da vojske jedan na drugoga ne kupite, da bojeve ostavite, da kuće ne palite i ne lomite, da baštine jedni drugim rabotati ne branite, da žita i loze ne siječete i ostale štete ne činite, da žene puštite neka idu za svoje potrebe kud hoće mirno, da ih ne tičete i da vjeru do jeseni uhvatite“ (Petrović Njegoš I, 1965, 67, 68, 193, 194). Krvna osveta je uništavala ionako oskudne proizvodne mogućnosti Crne Gore, usporavala njen razvitak ka višim oblicima društvenog organiziranja.

Prema podacima do kojih je putem ankete³⁶ 1873. došao Valtazar Bogišić prije pristupanja izradi *Općeg imovinskog zakonika*, krvna osveta je u Crnoj Gori postojala sve do prve polovice XIX stoljeća, kada su preuzete energične mjere na njenom iskorjenjivanju. Anketni odgovor na pitanje: „Biva li krvne osvete kao što je prije bila ili su samo ostali kakvi njeni ostaci i koji?“ glasio je:

CG. Ne biva. Nema ni ostataka, jer se ostatkom ne može nazvati to što sud strože kazni onoga koji je poslije, a ne u onaj čas, u jednu, ubio krvnika, jer tako biva i po drugim mjestima manjim. Krvna je osveta do toga iščezla da kad sud ne bi ni kaznio krivca, ili bi ga gospodar pomilovao, isto ne bi smio niko na uboici se svetiti, jer bi tada još strožije bio kažnjen nego da mu se prije toga osvetio (Bogišić, 1999c, 345).

³⁶ Odjeljak u Bogišićevoj anketi pod naslovom „Krvna i uopšte osveta i mirenje“ sadrži ukupno 135 pitanja i odgovora njenih izjavitelja. Postoji još i dodatak koji predstavlja Bogišićeve zabilješke iz razgovora sa Nićiforom Dučićem 1892. godine. U tom dodatku postoje odgovori na 121 pitanje iz ranije ankete (Bogišić, 1999c, 345–384).

Osveta na ovim prostorima ostaje kao rezultat nepostojanja pravne države i pravne sigurnosti građana, pa oni štiteći se od nasilja ili uzvraćajući na njega, pribjegavaju osveti. Nije im trebala državna i pravna sigurnost u današnjem smislu jer im je običaj pružao točno to isto. Običaj je bio iznad svake vlasti, efikasniji i jasniji. Osveta se vršila po određenim pravilima. Ona se ostavljala na amanet.³⁷ Kada se donese odluka da se krvniku presudi, vršen je odabir osvetnika – prvo su to bili otac, sin, a tek kasnije netko iz šire obitelji do desetog pasa (Bogišić, 1999c, 350, 351). Na Bogišićevo pitanje tko je dužan svetiti ubojstvo i ima li kakav postupni red među rođacima ubijenoga ispitanici odgovaraju da prvo sveti najbliži u rodu ubijenoga, a ako je on nedorastao za oružje, tada će ga svetiti netko drugi iz kuće, ili ako ga u kući nema, onda netko iz bratstva (Bogišić, 1999c, 350). Bilo je slučajeva da su osvetnici pucali na „krvnike“ nekolicina puta i nijesu ih pogodili. Tada su im opraštali, jer su vjerovali da Bog brani i prašta ubicama.

U crnogorskoj sredini postojao je skup ili je bilo vijećanje kućana, roda, bratstva i plemena, kojima je ubijen čovjek, o tome tko će osvetu izvršiti, kad, gdje i kako. U anketi se kaže: „Ako je u bratstvu, skupe se uveče te se dogovore ko će i kako će – ko će osvetu da vrši, a ko će da uhodi. Kad je onoplemenik, tad se skupi plemenski zbor na kome se sve potanko razvidi i naznači ko će svetiti – ko će svetiti, ko će uhoditi, s koje strane, kad, na komu osvetiti“ (Bogišić, 1999c, 355; Boehm, 1984, 135). Vrijeme vršenja osvete ovisilo je o okolnostima: „neko osveti i za malo dana, a neko neće ni za po godine, ili godinu i više, ako se protivnik znade čuvati. Ako iz malodušja neće ko da sveti, to se odmah zna, pa zato i ne treba naznačivati roka“ (Bogišić, 1999c, 355). Krvna osveta ne zastarijeva, ni vrijeme ni događaji je ne deaktualizuju. Ne izvršiti osvetu značilo je izložiti se kolektivnom prokletstvu, ali i preziru suvremenika i potomaka (Vidjeti: Somijer, 1995, 171; Vrčević, 2002, 186).

U sve tri regije žene nijesu vršile osvetu, ali su je podstrekavale (najčešće na skupovima kroz ritualno naricanje), a u sjevernoj Albaniji davale su i novac da im netko osveti ubijenog (Bogišić, 1999c, 351; Tepavčević, 2018, 244). Neki istraživači navode da su osvetu vršili muškarci, jer je bilo sramota da to rade žene, ipak u nekim sredinama, kad nije bilo živih muških glava, to su radile žene (Trojanović, Gajić, 1901, 14; Frile, Vlahović, 2001, 142). Bogišić u anketi kaže da se nije događalo u Crnoj Gori da žena sveti kad nema muških glava u kući ili bratstvu, ali ona podupire ukorima i riječima one koji treba da svete, dok je u Albaniji zabilježeno „da bi same ubile, može se dogoditi, ali rijetko“ (Bogišić, 1999c, 351).

U crnogorskom patrijarhalnom društvu krvna osveta se smatrala činom društvene solidarnosti. Kad pripadnik jedne grupe bude ubijen, a za ubojstvo se ne uzvratilo ubojstvom, solidarnost kao uvjet opstanka se dovodio

u pitanje. Tako je onaj koji treba da se sveti podvrgnut kazni i stidu:

Najprije ukorba, kako je kazano, od žene ili matere i od stara oca onoga ubijenoga; 2. i među ljudima gubi glas i poštenje onaj koji ne osvećuje i ne basta mu; 3. i njega sama grize savijest da nije izvršio to što je trebalo da izvrši. Crkva, razumije se, nikako ne odobrava osvetu i kad se osvetnik ide ispovijedati neće da ga odriješe tako lako bez epitimije. I nikako onaj koji se ispovijeda neće da razumije i da se uglavi da je pravo to što mu ispovjednik govori, to jest da je ubiti čovjeka za osvetu ili inače jednak grijeh, te se i rastanu s ispovijedi i svaki pridržava svoje prednje mnjenje (Bogišić, 1999c, 351; Darovec, 2017, 80).

Ako se vidi da je jedno jače pleme nadvladalo slabije i hoće da ga uništi, tada se miješaju druga plemena da zaštite slabija. Tako Bogišić navodi:

Obično je svako slabije bratstvo imalo jače bratstvo koje mu je pleći zastupalo, te mu je u takvim slučajevima pomagalo svetiti. I to pomaganje bivalo je javno. Ali zato i onaj koji mu je pomagao izlagao se osveti onoga bratstva protiv koga mu pomaga. Pače, na ovo jače bratstvo više ih je duša boljela i više gledahu da mu se oni opet osvete. Ako je pak bratstvo ubijenoga bilo nejakom i ne imalo nikakva opleća, tad skočili bi ljudi [glavari istog ili drugog plemena – dodao I. T.] da bi lakše umirili (Bogišić, 1999c, 352).

Osveta se mogla izvršiti gotovo na svim mjestima gdje se osvetnik i žrtva sretnu, osim u svojoj kući jer bi bila povrijeđena svedinja gosta, što je značilo strahovitu reakciju plemena prema osvetniku. Također nije smio izvršiti osvetu u tuđoj kući, jer je takav postupak sankcioniran dvostruko – dugovao je krv obitelji ubijenog, a drugo domaćinu kuće u kojoj je ubojstvo izvršio (Karadžić, 1953, 57, 58; Ivanova, 1973, 28; Đuričić, 1975, 43; Nikčević, 1999, 26; Ergaver, 2016, 105). Još jedno pravilo odslikava značaj vrjedonosnog kodeksa patrijarhalnog crnogorskog društva. Ako osvetnik ne može ubiti krvnika, nastojat će ubiti što boljega: „Krvnika lično veoma je teško dobiti da se na njemu osveta izvrši, a dosta puta krvnik bude i rdica koja ubije dobra čoeaka. Tada ga i ako može osvetnik ubiti neće nego traži boljega od njegove kuće i bratstva, ili, ako je inoplemenik, po plemenu, po stepenu“ (Bogišić, 1999c, 355; Glas Crnogorca, 1890, 27, 2–3). Tipičan ovakav primjer desio se na Cetinju 25. lipnja 1890. godine, kada je ubijen komandir Cetinjskog bataljona i Dvorske straže Boško Nikov Martinović, otac kasnijeg

³⁷ Pripovijedaju mnoge slučajeve da starješina obitelji i na smrtnoj postelji ostavlja kao amanet izvršenje osvete (Karadžić, 1953, 43). Neki autori navode također da su u slučaju ubistva „iz nehata“ odnosno „griehom“ jasno rekli drugim članovima obitelji da nije bilo namjerno, kako bi se pomirili, a ne osvetili (Boehm, 1984, 131).

Slika 2: Izgon (varijanta) (Jovanović, 1886) (Izvor: Wikimedia Commons).

ministra vojnog i predsjednika vlade Kraljevine Crne Gore Mitra Martinovića. Ubio ga je Savo Poček, a razlog je bio taj, da je Počeka ošamario u stroju plemenik Boška Martinovića. Tražeći osvetu za povrijeđenu čast, on nije ubio čovjeka koji ga je ošamario, već najboljeg iz plemena (Glas Crnogorca, 1890, 28, 1; 29, 1; Nova Zeta, 1890, 6, 238).

Prvobitno je bilo predviđeno da se osвета vrši javno, jer je mogao netko da duguje dvije ili više krvi, pa se moralo znati tko je osvetu izvršio. Oružje ubijenog nije se smjelo uzimati, pogotovo nije smio biti opljačkan (Karan, 1985, 29; Ergaver, 2016, 108).

Krvne osvete obuhvaćale su cijela bratstva, plemena, nahije. Tako u Sjevernoj Albaniji ukoliko su ubojica i ubijeni iz dva bratstva u toku 24 časa po izvršenju ubojstva krvna osвета odnosila bi se na cijelo bratstvo ubojice. Zakrvavljena zajednica je bila u obvezi platiti ne samo krvninu već i da protivniku naknaditi pričinjenu imovinsku štetu (Somier, 1995, 172; Ergaver, 2016, 108). Za krv i štetu pričinjenu osvetom u prvobitnoj fazi – sredina XIX i kraj XIX stoljeća – u Crnoj Gori i Sjevernoj Albaniji odgovoran je kolektiv, dok se kasnije sa raslojavanjem društva krvna osвета sužava na pojedinca. To znači da sa gubljenjem kolektivnih oblika života nestaju i korijeni krvne osvete kao mjere kolek-

tivne plemenske represije. Po *Kanonu Leke Dukadinija* u Albaniji je kod krvne osvete odgovarao samo ubojica „samo je ubojici ostajala krv ili onome tko je povukao, kresnuo ili pucao, iz puške ili bilo kojeg oružja na čovjeka“. Ako bi netko posudio oružje od nekoga, nije bio kriv onaj koji je oružje posudio, makar je znao zašto ga posuđuje – nego je odgovornost na onome koji je pucao (KLD, 880).

Dok je krvna osвета na snazi, malo je kuća u Crnoj Gori i Sjevernoj Albaniji koje na neki način posredno ili neposredno nijesu dodirnete ovim društvenim zlom. Vršiti se raslojavanje između stanovnika na imućne i siromašne. Da bi se podmirile obveze prema krvnoj osveti prodaje se stoka, imovina, kasnije se daje i novčana naknada. Nekada se pojedinci toliko zaduže pa potroše toliko koliko bi se kućna čeljad mogla izdržavati za godinu dana. Tako se za dug npr. od „21 talijera davalo u naplatu duga 9 brava, zemlja“ (Vuksan, 1941, 58; Ergaver, 2016, 118; Ergaver, 2017, 195). Vidimo da pošto se do novaca teško dolazilo, zelenašenje je uzimalo velikog maha. U Crnoj Gori u doba Petra II i knjaza Danila kad nekoga ubiju, senatori sa oružanom pratnjom krenu na kuću ubojice, kuću mu zapale i stvari međusobno podijele tako da obitelj ubojice ostane bez hljeba, ubojica bježi u Brda i kod Turaka i

tamo mu dođe obitelj (All, 109). U istom periodu u Sjevernoj Albaniji glavari izražavaju nezadovoljstvo zbog prinudnih umira koje povremeno vrši turska vlast, jer zbog ovih umira gube prihode koje ostvaruju prilikom vršenja umira (Giuseppe, 1932, 141). I kotorski su providuri u ranijem periodu „silom“ sklapali umir između stanovništva graničnih plemena i bratstava (Ergaver, 2017, 187). Krvna osveta je prouzrokovala i nemire na granicama Crne Gore i njenih susjeda. Pljačkaški upadi, osvete otežavali su svaki promet, paralisali gospodarske aktivnosti, dovodili do zatvaranja pazara u Podgorici, Boki, Skadru, od kojih je Crna Gora bila ovisna. Između Crnogoraca i Bokelja sredinom XVIII stoljeća pljačke, krađe i prisvajanja tuđe imovine dovode do ubojstava. Sukobi osvete između Crnogoraca i Bokelja u XVIII i početkom XIX stoljeća širih su razmjera. Mletačka vlast daje plate glavarima Bokelja da putem njih održa granice prema Crnoj Gori. Grbljani i danju i noću drže jake straže prema crnogorskoj granici braneći se od crnogorskih upada. Oni se žale inkvizitorima da od Crnogoraca ne mogu da žive, jer ih oni ubijaju, imanja im uzimaju, usjeve haraju (Stanojević, 1981, 103–108). Svakodnevni sukobi Crnogoraca i Bokelja pothranjuju krvnu osvetu i među stanovnicima same Boke, podstiču lokalnu izolaciju pojedinih bokeljskih krajeva, što otežava promet i remeti gospodarsku aktivnost (Stojanović, 1983, 205). Crnogorci upadaju u bokeljske krajeve, plijene stoku, ubijaju ljude, pljačkaju imovinu.³⁸ Među Njegušima i Škaljarima još u XV stoljeću dolazilo je do sukoba (Ergaver, 2017, 186, 187). Sukobi su nastavljeni i kasnije. Bradi (austrijski general) je mišljenja da bi to trebalo što prije smiriti; crnogorski sud odgovara (1. travnja 1798), da je voljan na umir i obećava sa svoje strane, da će svaki Crnogorac koji bi ubio podanika česarova (cara Franja II) biti izgnat iz zemlje, kuća mu razorena i šteta naplaćena, ali traži, da tako postupaju i austrijske vlasti sa svojim podanicima, koji ubiju Crnogorca. Bradi je odgovorio da je on već zaveo kazne za uklonjenje ove „proklete običe (krvne osvete)“ (Vuksan, 1940, 262–263). Dakle, vidimo da je zavađenost duž crnogorsko-bokeljske granice dovodila do nesigurnosti prometa i trgovine, neobrađivanja zemlje duž granice. Da je krvna osveta bila veliki problem i za austrijske vlasti u Boki i za Crnu Goru svjedoči činjenica da su u tim umirima učestvovali najviše austrijske vlasti i crnogorski glavari, koji su nastojali da suzbiju krvnu osvetu, kako bi svojim podanicima garantovali osobnu i imovinsku sigurnost. Crnogorske i austrijske vlasti nijesu prezale ni od kolektivne represije prema počiniocu i njegovim srodnicima, a sve u cilju suzbijanja krvne osvete (All, BAC XVI, 15).

Na crnogorsko-hercegovačkoj granici dolazilo je do sukoba koji su prouzrokovali krvne osvete između Crnogoraca i Hercegovaca i do mirenja među njima. Pismom od 25. novembra 1800. Vladika Petar I se žali Mehmedu veziru bosanskom „*kakve su krajine i kako je trudno njima vladati, navlaštito kad čovjek nema potpuno jakosti i snage i kada su krajine od mnogo vremena smučene i jedna protiv druge rasrdene i na osvetu ponesene*“ (Vuksan, 1935b, 39). Prvih godina vladavine, knjaz Danilo je izmirio Crnogorce i pogranične Hercegovce, a pri mirenju kojem su učestvovali crnogorski i hercegovački glavari prebile su se glave za glave, a za pretijek glava koje su dugovali Crnogorci utvrđivalo se kumstvo (All, BAC XVI, 41, 2; Ergaver, 2016, 118, 119). Duž crnogorsko-osmanske granice javljaju se sukobi oko ispaše, baština i komunika, što je utjecalo na otežavanje sređivanja odnosa između Crne Gore i Osmanske imperije. Turci su često poticali krvnu osvetu u namjeri da što više održe i učvrste vlast. Bjegunci od osvete iz Crne Gore u Osmansko carstvo islamizirani su i često su upadali u Crnu Goru unoseći nemir i sukobe. Mnogi Crnogorci su bježali u Osmansko carstvo odakle su vršili krvnu osvetu. Budući da su društveni korijeni krvne osvete u Albaniji snažniji nego u Crnoj Gori, pospješivali su je i samim tim otežavali njeno iskorjenjivanje. Turska vlast je u pograničnim krajevima koristila krvnu osvetu u cilju izazivanja nemira na granicama Crne Gore i unutar nje. U 1909. godini desili su se teški događaji, čije su posljedice nagovještavale još veće opasnosti i nove obračune. U dokumentima je zabilježeno mnoštvo takvih primjera. Nikodim Simić iz Peći 25. veljače 1909. godine izvještava da su mu Turci strica ubili, a onda ga pozivali da se umire, i za to mu davali 6 „česa novaca“, oko 600 kruna, što je on odbio (DACG, MID, Tajni fond 1909, f. 174, 73). I Osmanlije su bili upoznati s običajima osvete i mirenja, pa su predložili primirje i odštetu, kompoziciju, što nije prihvaćeno. Neka izvješća sa granice ističu da su uzroci nesuglasica dolazili sa crnogorske strane, kao što je to bio slučaj u avgustu u Veliki, kada je ubijena jedna djevojka (DACG, 1/1909, 3). Međutim, kada bi ti nemiri otežali gospodarske aktivnosti i normalan saobraćaj, crnogorsko-osmanske vlasti bi zavodile red na granicama putem prinudnih umira i mješovitih komisija. Običaj je bio efikasniji i jasniji nego pisani zakoni. Dakle – državna vlast, gdje god se ona uspostavila, prvo je uklonila moć onih koji su imali pravo i dužnost mirenja i sebi nametnula to pravo. Tako se u naredbi Ministarstva unutarnjih djela konstatuje da su se „*od posljednjega rata jako uveličala ubojstva između Crnogoraca i turskih podanika*“ (MUD, 762, 22. VII 1888). Crnogorska i turska strana su se dogovorile

38 Poslije propasti Mletačke republike 1797. godine prostor Boke mijenja više puta političke uprave do Bečkog kongresa 1815. godine. U početku je bila pod austrijskom upravom, da bi poslije bitke kod Austerlica 1805. Napoleon I dobio sve teritorije bivše Mletačke republike, uključujući i Boku. Međutim, Crna Gora uz pomoć ruske flote ratuje protiv Francuza. Mirom u Tilzitu 1807. Boka je predata u francuske ruke. Pod Francuzima ce se nalaziti sve do listopada 1813. godine, kada će se ujediniti Boka i Crna Gora, do sredine 1814. godine, kada će preći pod vlast Austrije, sve do 1918. godine (Andrijašević, Rastoder, 2006, 155-157).

da sporazumom umire sva ubojstva između njih, a kod god to prekrši biće strogo kažnjen po crnogorskim ili turskim zakonima. Onaj koji bude tražio krv ili ranu mora se prijaviti mješovitoj komisiji u Podgorici ili Tuzima (MUD 762, 22. VII 1888).

Borba za suzbijanje krvne osvete, u vrijeme stvaranja nove crnogorske države koncem XVIII i početkom XIX stoljeća, bila je neophodna. Nažalost i ostale su okolnosti sprječavale napredak društva poput same prirodne okolnosti, terena, privrede. U borbi protiv krvne osvete primjenjivat će se sva legitimna i nelegitimna sredstva, upotrebljavat će se kazne predviđene novim zakonskim propisima. Negdje su kazne usmjerene na pojedinca, a u nekim slučajevima ka kolektivu iz čije je sredine krivac (Zakonik Petra I, član 2–8). Suzbijanje krvne osvete je usmjereno u dva pravca – u pravcu suzbijanja osvete na granicama prema Turskoj i Austriji, i u pravcu njenog iskorjenjavanja u samoj zemlji. Zabranjena je svaka samovolja i osvete Crnogoraca u Primorju: „*Za sadržati s Primorcima mir i tišinu susjedsku, koje prinosi na obje strane vzaimnu korist i sreću, zabranjuje se svako samovoljstvo i osveta*“ (Zakonik Petra I, 1930, član 18).

MIRENJE ILI UMIR KRVI

Crna Gora u prošlosti nije bila organizirana država jer nije imala jaku centralnu vlast. Vladike kao duhovni poglavari bili su samo nominalni nositelji državne funkcije, u početku bez velikog utjecaja na plemena. Plemena su imala punu autonomiju, kako u vršenju javne vlasti, tako i u rješavanju nastalih sporova. Ne možemo se složiti sa Bogišićevim odgovorom iz ankete kao objašnjenja uzroka krvne osvete koja se dugo u narodu zadržala da „*je bila samovlaština i nikakva suda koji bi krvnike kaznio, pa drugačije nije moglo ni biti nego da sveti svak sebe i svoj rod i bližiku*“ (Bogišić, 1999c, 347). Ovo je programski odgovor koji je za državno sudstvo a protiv „*plemenskog sudstva*“, protiv rješavanja sporova prema običaju – u pozadini je želja za modernizacijom Crne Gore. On predstavlja idealizirani oblik razmišljanja u funkciji oglašavanja novog pravosudnog sustava. Naime, u prvoj fazi plemenske organizacije sporne odnose rješavali su tzv. „*pametari*“ koji su kasnije zamjenjivani višečlanim tijelima. Pametari su bili ljudi iz naroda, iz uglednih obitelji i bratstava, ljudi koji su u plemenu uživali nespornu autoritet. Zborna sudska tijela poznatija su pod nazivom kao sud „*dobrih ljudi*“ (Boemh, 1984, 157, 158; Andrijašević, Rastoder, 2006, 84). Ovim sudovima presjedavale su plemenske starješine. Sudove je birala plemenska skupština. Sudilo se pod otvorenim nebom, javno i stalno na jednom mjestu. Sud je bio pred nekom crkvom ili velikim drvetom, na glavici, a u slučaju nevremena i zimi, sudilo se u kne-

ževoj ili vojvodinoj kući (Jovanović, 1995, 125; Bogišić, 1999c, 292). Sudovi dobrih ljudi su sudili u sustavu od šest ili dvanaest ljudi, a sud od 24 plemenika sudio je krvninu, kad je bratstvo poginulog pristajalo da se izmiri s bratstvom iz kojeg je ubojica. U taj sud su oba bratstva birala po 12 „*dobrih ljudi*“ (Bogišić, 1999c, 293, 294; Boemh, 1984, 160).³⁹

„*Crnogorsko pleme je bila specifična forma društvenog života, duboko arhaična, nepovjerljiva prema drugim plemenima, pa je teritorijalna, upravna i sudska vlast bila samo i isključivo njihovo pravo i njihova moralna obveza*“ (Čubrilo, 1956, 24). Pleme je na svoj uobičajen način po vjekovima starim običajima i ustaljenom postupku rješavalo nastale delikatne situacije i za njih odmjeravalo kazne. U plemenskoj organizaciji vlasti u Crnoj Gori postojali su inokosni suci, izabrani sudovi kao inokosni i kolektivni organi, i sudovi „*dobrih ljudi*“ koji su sudili sve sporove, a broj sudaca u njima je ovisio o važnosti predmeta koji se sudi. Tipične primjere imamo u Paštrovićima, kojima je Mletačka republika odobrila povlastice još 1424. godine, i koje su uključivale između ostalog rješavanje sporova i pomirenje pred mjesnim sudovima. Najviše su sami prema običaju rješavali sporove, i nakon umira išli potvrditi mir i staviti njihov ugovor u pismeni oblik (Ergaver, 2017, 183). Ovakvo stanje među plemenima nije bilo jamstvo opstanka i onako krhke državne tvorevine. Za državu je potrebna administracija i birokracija, za održavanje toga potreban je novac i najviše novaca se kretalo u umirima. Vladike su uvidjele pogubnost ovakvog stanja, pa su pokušavali učvrstiti središnju vlast gdje su nalazili na žestok otpor i plemena i plemenskih poglavara. Jasno je zašto bi svaka vlast ili vladar želio imati monopol kod odluka za veće delikte. Ipak, takve prilike nijesu mogle beskonačno trajati, tim prije što su susjedne države imale suvremeno sudstvo. Tu se prije svega misli na Mletačku republiku, sa kojom su crnogorske vladike u doba turske vlasti imale intenzivnu komunikaciju. I taj faktor je doprinio formiranju prvih međuplemenskih sudova u Crnoj Gori, što je bio imperativ opstanka razjedinjenih plemena. Međuplemenski sporovi su rješavani na stanku, međuplemenskom sudu. Stanak je imao javni i zvaničan karakter. Na njemu su sudjelovali plemenski glavari susjednih plemena radi čega je obično održavan na graničnim mjestima (Marinović, 1998, 226; Bogišić, 1999c, 294–316; Ergaver, 2017, 187).

Doba vladike Danila (1697–1735) obilježeno je naročitim uspjesima na zbližavanju i ujedinjavanju crnogorskih plemena u zajedničkoj borbi protiv Turaka. Posebno važan događaj je formiranje *Općeg crnogorskog suda* 1713. godine. Pretežno je rješavao sporove koji su proizlazili iz krvne osvete, umirivao pojedina bratstva i plemena i odlučivao u značajnijim krivičnim stvarima. Vladika Vasilije je prvi ozbiljno pokušao prekratiti auto-

39 U literaturi u kojoj se obrađuje ova tema postoji mnoštvo podataka o radu ovih sudova (Jelić, 1926; Jovičević, 1923; Stojanović, 1955; Milović, 1959; Ivanova, 1973).

nomiju plemenskih glavara i za međuplemenske sporove postaviti poseban sud sa opšteplemenskim ugledom. Određenog uspjeha u suzbijanju krvne osvete imao je crnogorski vladar Šćepan Mali (1766–1773) koji je 1771. godine ustanovio viši sud koji je sačinjavalo 12 glavara od kojih su jedni zasijedali s njim u Crmnici, a drugi su išli po terenu na uviđaje (Rovinski, 1993; Marinković, 1996; Šćepanović, 2003; Krstić, 2010). Jedan od najbitnijih dokumenata o miru između plemena donosi *Stega* 1796. godine, u kojoj se Crnogorci obvezuju da će ostati jedinstveni i složni u borbi protiv Osmanlija (Crnogorski zakonici, 1998, 7, 8, 9). Krvna osveta je regulirana *Zakonikom* Petra I iz 1798. godine (Crnogorski zakonici, 1998, 10–19) i *Danilovim Zakonikom* iz 1855. godine (Bojović, 1982, 80–166; Zakon Danila I, 1982), kada je opseg osvete reduciran samo na krivca.

Na planu umira krvne osvete i međuplemenskih sukoba najviše je učinio mitropolit Petar I istina više molbama, kletvama i prijetnjom prokletstvom, nego realnom silom države da se spriječi ovo društveno zlo. U poslanici Katunjanima od 22. svibnja 1822. godine on kaže:

Vidjeći vašu neslogu i domaći rat u svim plemenima vaše nahije, ja s mojom najvišom žalošću i plačom vidim, da ste svi sami sebe i svojoj djeci najveći krvnici i neprijatelji duševni i tjelesni, i da svi đavoli i svi vaši neprijatelji na svijetu ne bi mogli toliko zla, ni toliko štete i sramote vam učiniti, koliko vi sami sebe činite. Vi ste od Boga odustali i strah od njega izgubili, vi ste grehotu i sramotu zaboravili, vi za dušu i poštenje ne mislite, vi se ne možete krvi bratske nasititi, vaša slava, vaše poštenje, vaša pohvala i dika i vaše junaštvo stoji u vaš domaći rat i neslogu, u koju najvišu sreću i radost nahodite (Petrović Njegoš I, 1965, 236–237).

Kazna u Primorju zapriječena je istovjetnom kaznom kao da je počinjena u Crnoj Gori, što je propisano članovima 17. i 18. vladike Petra I „[...] koji lupež po danas ukrade vola ili konja u koje mu drago mjesto u Crnojgori i u Brdima, ili u Primorju našoj braći prijateljima, koji se nahode u cesarokraljevskoj zemlji i državi, da se takovi lupež ima proćerati jednako kako i ubivaoc koji samosilno bez svake krivice čelovjeka ubije“ (Zakonik Petra I, 1930, član 17). Ovaj član govori i o savezništvu Crnogoraca i Brđana i Primoraca. Zajednice bi štitele svoje članove, tako je funkcionirala i porodica, familija, kuća.

A što koji Crnogorac imade od Primoraca iskati, to neka ište po putu suda, jer inače biće podložen kastigu; na isti način, koji bi među nama smutnju činio ili zlo u Crnogoru i Brda prinosiso što se tiče do mrtvih glavah, koje su neki Primorci našim dužni, i to neka stoji kako i njihove glave i rane, koje su naši njima dužni i u toliko biće vrijeme

da svaki sudom odgovori, i da plati koliko se koji dužan nahodi, samo neka od naše strane zadržica i samovoljnos osvete ne budu, koja može na neposlušnog kastig i tegotu navesti: a Praviteljstvo, koje ima ot svijeh nas postavljeno biti, da upravlja obščenarodne posle, biće u dužnosti za to i sve ostalo što bi se posad dogodilo, misliti; daklen i svaki Crnogorac i Brđanin neka se spomene da sam po sebe bez pitanja suda i praviteljstva ne čini (Zakonik Petra I, 1930, član 18).

Odredbe Zakonika Petra I u suzbijanju krvne osvete bile su radikalne. Kao što vidimo krada kao glavni povod osvete inkriminisana je članovima 17. i 18. Zakonika. Za ubojstvo Crnogorca ili Brđanina, bez ijedne krivice i nužde, već od sile, takav ubojica ne može se nikakvim blagom otkupiti, već ima biti obješen, kamenovan ili strijeljan (Zakonik Petra I, 1930, član 2). U Zakoniku se kaže da ako takav ubojica ostane neuhvaćen ili nedostupan vlastima, „to njegovo imuće da se ima sve, od mala pa do velika, procijeniti i od toga polovinu dati onome, kome bude zlo činio, a drugu polovinu za globu zemaljsku uzeti“ (Zakonik Petra I, 1930, član 3). Međutim, tamo gdje se nije mogla razgraničiti odgovornost pojedinca od grupe, svi bratstvenici mire iznos krvnine. Sud Katunske nahije 15. IV 1882. obvezao je jedanaest kuća Vušurovića da Dermalju Perovu plate 77 cekina od krvi za ubojstvo njegovog sina, i to svaka kuća po 7 cekina. Dadoše mu zemlju u zalog, s tim da plate kad je mogu otkupiti (Nikčević, Pavičević, 1964, 169 – 170).

Odredbe Zakonika u nekim slučajevima primjenjivanje su dosljedno, dok su u drugim ovisno o datim okolnostima primjenjivane kao efikasno sredstvo u suzbijanju osvete. Ipak, čini se da su izopštavanje krivca iz njegove sredine i imovinske sankcije protiv njega bile najdjelotvornije u suzbijanju krvne osvete. Međutim, najteže je bilo iskorijeniti ukorijenjena shvatanja o herojskim odlikama krvne osvete, koja su nadživjela pisane zakone i opterećivala društvenu svijest Crnogoraca. Bez obzira na mnoge pokušaje koji nijesu dali valjane rezultate, vladčina nastojanja oko mirenja imala su često puno uspjeha, iako ne uvijek dugotrajnog, jer je katkad bila jača želja za osvetom no uhvaćena vjera i određeni rok (Dragičević, 1935, 327).

Zakonik knjaza Danila od 23. travnja 1855. godine znači odlučan obračun sa krvnom osvetom. Član 27. Zakonika propisuje mjere protiv počinioca: „za onoga zločinca bio Crnogorac ili Brđanin, koji bez krivice ili bez nužde, već od sile i opačine ubije brata Crnogorca ili Brđanina, takovi ubojica ne može se nikakvim blagom otkupiti, već ako se uhvati da bude ognjem iz pušaka reznješ“ (Zakon Danila I, 1982, čl. 27). Odredbe članova 29. i 30. propisuju da ukoliko ubojica nije dostupan vlastima, može ga svaki Crnogorac ubiti, a saučesnici ubojice sude se istom kaznom kao i on. Krvna osveta se članom 39. ovog zakonika inkriminiše:

Kako Crnogorci i Brđani imaju običaj činiti osvetu ne samo na krivcu i na krvniku, već i na pravom bratu njegovom, to se takova osвета po danas strogo zabranjuje, i koji bi pravog čovjeka ubio, biće osuđen na smrt. Samo krvnika, kojega i sam sud goni, može ubiti, ali brata ili blizaku ili svojtu krvnika, koji u tome ništa krivi nijesu, ne smije, već neka samo oni glavom plaća, koji je zlo učinio, a drugi niko (Zakon Danila I, 1982, čl. 39).

Zaključujemo da je svrha propisa da se osвета individualizuje i da se iz nje isključe bratstvenici ubojice. Primjećujemo i da je dopušteno ubiti pravoga krivca, ali njegovog brata ili rodaka ne. Iako je Danilov zakonik zadao odlučan udarac krvnoj osveti, ona i dalje predstavlja aktualan problem za crnogorsko društvo i u drugoj polovici XIX stoljeća.

Plemenska isključivost, međuplemenske borbe, skupa s osvetom, kao načinom samosuda, bitno su utjecali na povijesna zbivanja i slabile borbenu učinkovitost Crnogoraca u borbi s Turcima. Zakonodavni rad vladike Danila, Vasilija i Šćepana Malog će tek nešto kasnije imati prepoznatljive rezultate. Bogišić u anketi navodi podatak da se posljednji vladika mnogo starao ukinuti osvetu, ali nije imao većeg uspjeha u tome, pa je nastojao preduprijeti brzim mirenjem.

Ali, ipak, ako je ko pried osvetijo, nije bio kaznjen, nego je prebijano bilo jedno za drugo. Osim toga, vladika se starao da uvede da se ne svete na drugom, nego na samom krvniku. Ali mu ni to nije išlo za rukom, jer nije imao snage, nego samo s ljudima koi su mu bili bliže i na službi, ali s njima nije mogao uspjeti vazda. Tek knjaz Danilo poče silnije postupati da bi iskorijenio taj običaj. Ipak, ne odma pošto stupi na vladu, jer je bio ometen s ratom sa Turcima, nego tek poslije 2–3 godine pošto se rat svrši i on se na vladu utvrdi. On je na to upotrebljavao mnoga sredstva. Najprije je oglasio da se ne smije niko svetiti, nego da će svetiti knjaz i toga komu on prosti da mu je prošteno. On je to i vršiti mogao, jer pošto na vladu stupi starao se da sastavi oružanu silu koja će bezuslovno izvršavati njegove naredbe. Jer, dočim vladika ne imadijaše više od 30 perjanika, on ih imadiješe okolo 80 i izabra ih od najboljih kuća, premda su i vladičini ljudi bili iz boljih kuća. Uostalom, Danilu je bilo lakše, jer je mnogo pred njim stric uradio (Bogišić, 1999c, 346).

Vladika Petar I pokušavao je godinama da ukine krvnu osvetu, ali nije uspio, dok je knjaz Danilo, koji je iza sebe imao institucije vlasti, to uradio za kratak vremenski period. Ipak, i nakon toga ostala je u običaju osвета i njezina pravila „još nekoliko godina sa zagraničnim susjedima, osobito sa Arbanasima s kojim se nije ni prekidalo osvetno vojevanje do prvoga graničenja Crne Gore. Ali i poslije toga bivalo je pojedinijeh slučajeva“ (Bogišić, 1999c, 347).

Posljedice krvne osvete u Crnoj Gori bile su velike. Zbog učestalosti, duge tradicije uzrokovala je da pojedina bratstva nestaju, a neki dužnici krvi su bježali u inozemstvo ili su bili protjerani u odsutstvu. U međuvremenu je zajednica familiji oduzela imovinu i porušila im kuću. Dakle, postoje paljevine kao dio retaliacije u osveti i paljevine kao sankcije zajednice. Osвета je predstavljala lanac nesreće, jer je jedno ubojstvo povlačilo drugo, pa je individualna osвета prerasla u bratstveničku, plemensku. Osвета je morala imati podršku čitave zajednice baš zbog posljedica koje bi mogla imati. Osvetnik se savjetovao s glavarima bratstva prije osvete. Osвета je bila u prilično malim zajednicama itekako javna. Zbog pogubnih posljedica koje je imala u Crnoj Gori, počela su se tražiti rješenja koja bi sanirala stanje koje je vodilo istrebljenju, a i zbog opasnosti od Turaka koji su pospješivali osvetu kod Crnogoraca. Jedan od načina sprječavanja osvete ili njenog reduciranja je kompozicija koja nije zamijenila osvetu nego je postojala paralelno sa njom. Kompozicija ili u Crnoj Gori umir predstavlja zamjenu krvi koja se duguje za novac ili neku činidbu koja se može mjeriti novcem. Zapravo se radi o koncepciji dara i darivanja reciprociteta. Vražda⁴⁰ je krvnina, naknada (novčana i naturalna), kompenzacija, odšteta u sporovima umira krvi, koja se daje obitelji ubijenog od strane bratstva, plemena ili kuće krvnika obično u vidu izvjesne sume novca, dragocjenosti, oružja, kao satisfakcija za izvršeno ubojstvo⁴¹ (Bogišić, 2010, 703). Obitelj koja duguje krv nije davala samo novac, niti bi oštećena obitelj to prihvatila, nego je nudila i kumstvo⁴² kao izraz kajanja. Tu bi se uspostavljao novi odnos ljubavi (Darovec, 2017, 74) iz koje se rađa novi obiteljski odnos (savezništvo ili novi zavjet) (Ergaver, 2016, 122–123). Oštećenoj obitelji se predavala puška ili drugo oružje kojom je izvršeno ubojstvo. Ova puška nazivala se krvnica (iz koje je netko ubijen), a koja se od strane ubojice nosila u postupku umira krvi i predavala i poklanjala kući ubijenog ili drugo oružje, koje je imalo simboličku vrijednost za ošteće-

40 Termin vražda, prema Konstantinu Jiričeku, dolazi od riječi vrag, a odnosi se na odštetu iz osnova krvnine koja se, kao kompenzacija ili novac za izmirenje plaćao dijelom svojti ubijenog, a dijelom državi (Rotković, 2003, 100).

41 O naknadi detaljnije Ergaver, 2016, 119–121; Jelić, 1926, 89, 92–93; KLD 887–890; 919; 938; 950–952; Hasluck, 1954, 241; Bogišić, 1999c, 367, 368).

42 „U Crnogoraca ima pet kumstava: vjenčano, kršteno, šišano, nevolje i umira osvete. Kumstvo umira osvete. Ovo kumstvo je najčudnovatije. Ovim kumstvom smiruje se mrtva glava, i krvnik ostaje za vazda osiguran od svojeg krvničkog djela. Kad ubije čovjek čovjeka, onda krvnik traži, da se umiri. Zajedno sa umirom osvete traži on i kumstvo, da bolje osigura svoj život“ (Bogišić, 1999a, 172; Medaković, 1860, 65; Ergaver, 2016, 122).

nu obitelj, kao priznanje ili znak pažnje obitelji ubojice, ali i kao cijena krvi ubijenog. Obično se puška krvnica u umiru krvi nosila obješena o vratu, što je bio znak da je pokajana krv ubijenog. Kao stvari date su obitelji ubijenog male puške ledenice i nož srebrom okovane. Otkup krvi, krvnina i drugi vidovi naknade kod umira iscrpljivali su imovinske mogućnosti zakrvljenih plemena. Prvobitno se krv mirila u naturi, a kasnije u novcu, a njena visina je zavisila od mjesnog običaja (Marinović, 1998, 254, 255; Ergaver, 2016, 121, 124).

U crnogorskom običajnom pravu žene nijesu podlijegale krvnoj osveti, a time ni plaći za mrtvu glavu. To ne znači da za ubojstvo nijesu platile glavom. Obično bi ih ubio glava njihove krvne porodice (Bogišić, 1999c, 355). Žena nije mogla biti ubijena iz puške, jer je strijeljanje bilo „rezervisano“ samo za onoga ko pušku nosi i puškom se brani (Glas Crnogorca, 20. svibanj 1886, 20, 4). Početkom XX stoljeća žene su izjednačene u načinu izvršenja smrtno kazne sa muškarcima (Glas Crnogorca, 9. I 1910, 3). Prema Bogišićevim izvjestiocima plaća za „mrtvu glavu“ u Crnoj Gori je iznosila „133 cekina i 2 groša osim mita i drugoga troška“ (Bogišić, 1999c, 367; Krstić, 2010, 264). Ista je cijena i za ženu, dijete i starca (Bogišić, 1999c, 367). U slučaju da se desi ubojstvo nehotice i umirnik je duševan, u velikom broju slučajeva nije se tražilo ništa. Svetio se za to ne bi gotovo niko, nego bi lako do umira došlo. I za krađu ubijenoga kmetovali su također krv, ali u oba posljednja slučaja sami kmetovi mole umirnika da oprost štogod krvniku i mnogi se nađu te oprost (Bogišić, 1999c, 368; Krstić, 2010, 265).

Za rane se plaćalo u Crnoj Gori različito: Ako je čovjek osakaćen tada se plaćalo kao za pola krvi, tj. 66 ½ cekina i 1 groš, a ako je manja rana, to 20 – 30 – 50 talijera. Uzimalo se u obzir i to kakav je ranjeni čovjek. Ako je bolji, koji se može lakše osvetiti, davalo se više novca (Bogišić, 1999c, 368). Ni cijena krvi nije ista, veća je ako je ubijen glavar. Kaže se „nije ni svačija krv ista“ (Bogišić, 1999c, 368). Tako sud sa mitropolitom Petrom presudi za glavu kneza Staniše „zašto je bio knez od plemena dvanaest za glavu, a dvadest za njegovu kneževost“ (Vuksan, 1938, 371–372). Za pokušaj ubojstva krv se nije plaćala nego bi se glavari skupili da kazne onoga tko je to pokušao i kaznili ga dobro (Bogišić, 1999c, 368). Bilo je pojedinaca i društvenih skupina koji nijesu pristajali na posredovanje i rješenje spora mirnim putem. Ovakvo odbijanje motivirano je prije svega tradicionalnim načelom da „krv nema cijenu bez krvi“ (Marinković, 1998, 255).⁴³

U Kućima je krvni sud koji je mirio zavađene uzimao krvninu od 260 talijera. Krvnik je davao poklone ženama i djeci koji služe pri umiru oko 100 talijera (Rašović, 1963, 58–59). U Boki krvnina primljena na ime umira ulazi u ostavštinu poginulog i prelazi na njegove

nasljednike (IAK, TE–XII, 1847–1853, F. II–6). Krajem XVIII i početkom XIX stoljeća naknada za krv davala se i u vidu imovine u crnogorskim plemenima. Rujna 20. 1828. okupili su se svi glavari čeklički kako bi sudili za ubojstvo Dumelje Ilija po zakoniku zemaljskom. I presudili su 133 cekina i dva groša, kao što je bio običaj za svaku glavu u eparhiji vladike Petra I. Andrići, koji su bili krivci, dali su za rečenu glavu dvije dionice (imanja) u Sjenički Do, a treću u Pločki Do. Ta imanja su procijenjena na 60 cekina (Vuksan, 1939, 99). Obren Blagojević u Pivi bilježi da su sačuvani podaci o izmiru krvnine putem ustupanja imovine – knez Laloš Ninošević dao je svoje imanje na ime krvnine jer mu je sluga ubio neko dijete Vasovića (Blagojević, 1971, 415). Naknada je moglo biti i u planinama i katunima, jer one nijesu izuzimane iz običaja. Piperi su oteli od Turaka planinu Štitovo, pa su je, sredinom XIX stoljeća, ustupili Belopavličima za 22 krvi. Zajedno sa Bjelopavličima oni su oteli Ponikvicu i ostavili je Bjelopavličima (Erdeljanović, 1911, 297).

U vrijeme kad je Bogišić bio u Crnoj Gori, dolazilo je do nereguliranih graničnih odnosa između Crne Gore i Osmanskog carstva od Mojkovca do planine Mokre. Oni se najbolje mogu prikazati brojem ubijenih i ranjenih turskih i crnogorskih državljana za deset godina (1882–1892). Protokol o mirenju stanovništva iz graničnih područja obje zemlje, potpisan je u Vinickoj decembra 1892. godine, od strane 32 crnogorska i 34 osmanska glavara, sadrži podatke da je za to vrijeme ubijeno i ranjeno 115 turskih (90 ubijenih) i 107 crnogorskih podanika (63 poginulih) (vidjeti rad: Pejović, 1973, 13).

U Bogišićevoj anketi su vrlo detaljna i objašnjenja običajnih pravila o umiru krvi, koja ovise uglavnom o konkretnim okolnostima, a jedno od njih je jačina plemena i bratstva povrijeđene strane, dok se na „bogatstvo malo gleda, nego na snagu ili veličinu komu uvrijeđeni ili uvredilac pripada“ (Bogišić, 1999c, 360). Neke studije koje su se bavile istraživanjem sporova naglašavaju zajedničko rješavanje sporova posredovanjem i arbitražom, posredstvom treće strane koja djeluje kao faktor sa zakonskim ovlaštenjima u efikasnom rješavanju sukoba (Boehm, 1984, 218–219; Miller, 1996, 180–181). Zakonitost rituala jamči javnost ceremonije, sprovedene u skladu sa unaprijed poznatim principima, pokretima, frazama i predmetima koji predstavljaju važno kulturno nasljeđe svake zajednice. Njezina struktura sastoji se iz tri faze: razmjena poklona, zakletva primirja, presuda i njegovanje trajnog mira koji uspostavlja novi ili obnavlja postojeći odnos između dvije strane (Darovec, 2014, 481–499; Darovec, 2016, 14–38; Darovec, 2017, 70–71; Ergaver, 2016, 121–123).

U plemenskim zajednicama na području Crne Gore, Albanije i Hercegovine svako mirenje ide preko glavara u bratstvu i plemenu, a ne pojedinca koji je najviše

⁴³ U Sjevernoj Albaniji za krv se plaćalo šest česa, tj. 3000 groša za svaku glavu, od čega je 5/6 išlo oštećenome, a 1/6 vlastima (Bogišić, 1999c, 367; Krstić, 2010, 264; KLD, 874). Među albanskim plemenima za rane se davalo također različito, ovisno koji dio tijela je u pitanju (Jelić, 1926, 93; KLD, 876, 877; Ergaver, 2016, 120).

Slika 3: *Umir krvi* (Jovanović, 1889) (Izvor: <http://www.info-ks.net/slike/clanci/slike/2016i/decembar/Krvna-osveta.jpg>).

oštećen (uvrijeđen). Njihova uloga u rješavanju sproveda sastojala se u posredništvu za pregovore, kao i arbitriranju u sporovima (Hasluck, 1954, 25–50; Jelić, 1926, 60–61; Ergaver, 2016, 116; Ergaver, 2017, 195). Bogišić navodi da u molbu idu glavari drugih plemena, ali ne iz onog plemena odakle je krvnik. Njihov broj je bio od 6, 12 do 20, što je ovisilo o težini zločina i čovjeka kome se ide. Primirje se nekad isprva sklapalo, a ponekad je trebalo ići i po tri četiri puta (Bogišić, 1999c, 362). Prema običajnom pravu na području Crne Gore, Hercegovine i Albanije, pregovori o prekidu neprijateljstva mogli bi počinjati odmah nakon ubojstva. Prema albanskim običajima, rođaci ubojice šalju posrednike, glavare bratstva da posjeduju u besi⁴⁴ (Bogišić, 1999c, 361–362; KLD, 946–949; Ergaver, 2016, 110–114). Slati ljude za davanje riječi je po kanonu, dok je dati riječ dužnost i čovječnost (KLD, 837). Na području Albanije zadata riječ je trajala 30 dana tokom koje su bili pregovori o pomirenju između kuće ubijenog i ubojice (KLD, 841), dok na području Crne Gore nije bilo preciznog vremena za početak pregovora i primirja, već je ovisila o okolnostima (Bogišić, 1999c, 360; Ergaver, 2016, 115).

44 Zadana riječ je rok slobode i sigurnosti koji kuća ubijenog daje ubici i njegovim ukućanima da ih privremeno neće goniti za krv do određenog vremena (KLD, 836; Ergaver, 2016, 110–115; Ergaver, 2017, 192).

Posrednici bi iz dvorišta pozivali glavu porodice ubijenoga simboličnom zakletvom: „*Primi kume za svetog Jovana*“. I u Hercegovini je bila slična zakletva: „*Primi kume, kumimo te bogom i tvojim svetim Jovanom*“. Albanski oblik je sličan crnogorskom, smatraju ispitanici u Bogišićevoj anketi. Posrednici nijesu nosili darove sa sobom i ponavljali su taj postupak više puta, sve dokle ih umirnik nije primio u kuću (Bogišić, 1999c, 362, 364, 365; Berishaj, 2004, 281; Boehm, 1984, 173; Ergaver, 2016, 123).

Bogišić u Anketi opisuje i slučajeve kada oštećena osoba nije bila spremna prihvatiti molbe suprotne strane, čak i nakon nekoliko pokušaja. U tom slučaju slala bi se žena s djetetom u kolijevci sa dva–tri plemenika da mole za kumstvo, a može se naknadno poslati još žena s kolijevkama, tako da oštećeni nije imao izbora, već je prihvatao ženu kao gosta i time bi počinjali pregovori (Bogišić, 1999c, 365). Žene se tradicionalno nazivaju mironosice, dok bebe predstavljaju simboličan poklon (Ergaver, 2017, 192). Ona nosi kolijevku i u kolijevci djete, a s njom ide jedan ili 2 čovjeka plemenika, te ga kume svetim Jovanom i ona i oni (Bogišić, 1999c, 365).

Taj simboličan poklon u vidu novorođenčeta ukazuje na pokornost krvnika i njegovog bratstva pred porodicom ubijenoga. Bogišićevo istraživanje zapravo ukazuje na interesantne fragmente tog čina, u kojem žene imaju istaknutu ulogu u rješavanju konflikta u Crnoj Gori. Sa druge strane, u Hercegovini žene u tom običaju nijesu sudjelovale (Bogišić, 1999c, 363, 365, 376; Jelić, 1926, 99–100; Ergaver, 2016, 122).

Kad im oštećeni (i pored verbalnog opiranja) dozvoli da uđu u kuću, to je znak da je ipak spreman na mirenje. Po albanskim i crnogorskim običajima čim kuća ubijenog da riječ svom selu (da se besa),⁴⁵ tada se otvara put drugovima i prijateljima da traže riječ za ubicu (KLD, §844). Po dobijenoj besu, počinju dogovori o mjestu i vremenu arbitraže, izboru arbitara i ostalih zahtjeva. Na kraju pregovora umirnik je davao časnu riječ da se od toga dana do određenog dana neće svetiti njemu ni drugim rodacima (Bogišić, 1999c, 364, 366–367; KLD, 836).

Dogovorenog dana bratstva zavađenih strana okupljali su se na određenom mjestu, pred izabranim arbitrima, koji su određivali iznos naknade (Bogišić, 1999c, 362, 367–369; Jelić, 1926, 115–116). Presude arbitara na području Crne Gore bile su pisane, dok su u Albaniji bile usmene (Bogišić, 1999c, 372; Jelić, 1926, 106, 117). Arbitri su utvrđivali i porodične veze, koje su bile najznačajnije u mirovnom sporazumu, jer su bili garant mira među zavađenim porodicama (Bogišić, 1999c, 372; Darovec, 2017, 81–86; Ergaver, 2016, 124, 125). Završni gest pomirenja bio je poljubac mira, kojim je zaključen sporazum o miru između sukobljenih strana.⁴⁶ Poljubac je predstavljao potvrdu i garanciju mirovnog sporazuma (Darovec, 2014, 492; Ergaver, 2017, 195).

Pošto je presuda za umir mrtve glave donijeta, ide se na krvnu trpezu, a krivac dolazi na trpezu tek kad je ona gotova, dakle poslije odluke (Bogišić, 1999c, 371). Tu se nalaze sva familija i bratstvenici ubijenog. Drži se zdravica od strane kuće ubice. Ubica sa obješenom puškom prilazi na koljenima ili povijene glave na 50 koraka od trpeze i umirnika. U Katunskoj nahiji i Primorju (Boki) trebalo je da ide pokoljeničke, ili se početvorožiti i dvoje ga ispod ruka pridržavaju. Umirnik ga sreta na trećinu puta a ubica govori: „*Primi, kume, kume za boga i svetog Jovana!*“ Kad su se sastali umirnik i krvnik, ovaj njega ljubi u prsi, a onaj ga prima i ljubi u glavu, a zatim se ljube u lice, a pri tome mu kaže umirnik: „*Opraštam ga bogu i svetome Jovanu i tebi krvniku!*“ (Bogišić, 1999c, 371; Krstić, 2010, 265; Somier, 1995, 173; Ergaver, 2016, 123).

Slično kao i kod Crnogoraca i Albanci prave krvnu večeru. Zovu je krvavi hljeb – bucha e djakut (Dučić, 1931, 165; KLD, 963). Postavljanje krsta na vratima je poslednji čin pomirenja, i on se stavlja na kamen gornjeg praga kućnih vrata ili među pragovima vratnih krila. Njega pravi ruka vlasnika krvne osvete, a željezo kojim je napravljen krst se baca po kanonu na krov kuće ubice (KLD, 965–968; Ergaver, 2016, 124, 125).

Učešće bratstvenika ubojice u naknadi štete običaj je koji se javlja još kod primitivnih zajednica. Kod Indijanaca, Maja i Jukatana učestvuju i srodnici ubojice u naknadi štete (Morgan, 1981, 92–93). Masovna svečanost mira osim u Bogišićevoj anketi, temeljno je opisana i kod drugih istraživača (Somijer, 1995; Jelić, 1926; Durham, 1909; Boehm, 1984; Šćepanović, 2003; Ergaver, 2016; Darovec, 2016; Darovec, 2017). To je uobičajena ceremonija i kulturna tradicija rješavanja sporova, pa sudionici u ceremoniji ne smatraju da su njihova djela ponižavajuća, već je to običaj i društvena obveza prema pripadnicima svog kolektiva da im pomogne da postignu mir, a istovremeno djeluje kao oblik društvene kontrole (Darovec, 2017, 81). Slični rituali pomirenja osim u Crnoj Gori prisutni su i u drugim europskim zemljama, koji se nijesu značajno razlikovali u pogledu povijesnog vremena i mjesta (Miklosich, 1888, 176–178; Boehm, 1984, 133–135).

Plemena su se mirila na plemenskim granicama i tu nije bilo gozbe, ni kuma, krvne večere, a osobenost je bila u tome što nijesu plaćali jedno drugom, ni za krv, nego su se mirili, pa ko šta uhvati. Običaj je da se na kraju uspješnog umira krvi stanak međuplemenski završava tako da 5–6 glavara s jedne i s druge strane sjedne, i daju jedni drugima božiju vjeru da će biti mir među plemenima, i proklinju onoga koji bi prekršio dato obećanje. U tom slučaju oba plemena bi krivca tražila i kažnjavala (Bogišić, 1999c, 374, 375; Ergaver, 2016, 108; Ergaver, 2017, 196).

Postojale su različitosti kad je bilo potrebno sklopiti mir među bratstvima jednog plemena i među više plemena. Za jedno pleme odgovori u Anketi kažu da skoče druga bratstva koja su moljena od onoga bratstva gdje je krvnik da oni posreduju i mole kuću i bratstvo ubijenoga da se skloni na umir. Dosta puta zamole i bratstvo drugoga plemena da im pomogu „*savit onoga čovjeka na umir i ono bratstvo*“, dok kod više plemena važi pravilo da krvnik šalje svoje plemenike, tj. glavare plemenske kod glavara drugog plemena da mole za umir. Neprijateljstva među bratstvima jednoga plemena ili više plemena dugo su trajala – u plemenu po pola godine, godinu, pa i više od godine među mnogim bratstvima,

45 Besa (albanski besë), fides, vjera, zavjet, časna riječ – termin sa mnogo kontekstualnih značenja – označava sporazum, ugovor o prekidu neprijateljstva između zavađenih, zakrvljenih strana. Može je dati pojedinac, obitelj, pleme (Ergaver, 2017, 193; Ergaver, 2016, 110–111).

46 O rasprostranjenosti poljubca mira u postupcima pomirenja i drugih javnih rituala u srednjem stoljeću vidi studiju Kiril Petkov, *The Kiss of Peace. Ritual, Self and Society in the High and Late Medieval West* (2003). O tom činu kao završnom gestu mira detaljnije u radu Ergaver, Pomiritev v oboičaju krvnega maščevanja. Mediacija, arbitraža in obredje „nove zaveze“ med strankama v sporu v črnogorskih in albanskih običajih (Ergaver, 2016, 116–117).

a među plemenima se događalo da se biju jednu godinu, pa uhvate vjeru za drugu, pa opet počnu (Bogišić, 1999c, 359, 361; Jelić, 1926, 37).

Možemo primijetiti da je umirom, kao cijenom krvi, dobijao i pojedinac, i obitelj, i pleme i društvena zajednica kojoj oni pripadaju. Obitelj je dobivala jednu vrstu sigurnosti jer je mogla da se bavi uobičajenim poslovima i dobrobitima obitelji i plemena; pleme i društvo u cjelini umirom su dobijali prije svega na polju populacionog jačanja, ali i općeg jedinstva i kohezije. Svjesni ovih pogodnosti i pojedinac i crnogorsko društvo pokušavali su sanirati tragične posljedice krvne osvete.

Iskorjenjavanje krvne osvete kao običaja osvještanog tradicijom koji se potomcima predaje kao zavjet predaka, bio je primarni uvjet za nastanak javne vlasti i teritorijalnu i pravnu unifikaciju Crne Gore. Bez suzbijanja krvne osvete nije se moglo računati na sređivanje odnosa Crne Gore sa susjednim državama i na njenu emancipaciju kao samostalnog subjekta u međunarodnim odnosima. Državna vlast koja se formira u XIX stoljeću ograničava djelatnost i moć plemenskih glavara, preko zakonika kojima zabranjuje izvođenje običaja. Fokus se usmjerio na plemenske skupove i mirenje, jer to preuzima Senat, koji još nekoliko decenija poslije formiranja djeluje po uzoru na tradicionalne plemenske institucije.

ZAKLJUČAK

Koliki je bio značaj Valtazara Bogišića za Crnu Goru i crnogorsko društvo prepoznao je i ukazao još davne 1888. Glas Crnogorca koji ga naziva crnogorskim Tribonijanom (piscem Justinijanove kodifikacije): „*Bog dao, da i ovo po narod crnogorski po opštu kulturu blagodetno novo djelo doktor dr V. Bogišića, crnogorskog Tribonijana, i blagodetnim plodom urodi*“ (Glas Crnogorca, 1888, 20, 1). Dug je put učinio Valtazar Bogišić dok je pripremio Zakonik. On se u skoro svakoj njegovoj odredbi držao pravila: spojiti tradicionalno i moderno na način da se iz ovog prvog ne zaboravlja ono šta je dobro, odnosno ono u čemu se ispoljava duh jednog naroda, njegov način života i njegova povijest.

Bogišićeva kodifikatorska misija potrajala je više od 15 godina i okončana je donošenjem *Općeg imovinskog Zakonika* za Knjaževinu Crnu Goru u proljeće 1888. godine. Boraveći u Crnoj Gori Bogišić je upoznao društvenu stvarnost, strukturu i institucije plemenskog društva. Uvidio je da je običajno pravo vrlo živo u toj zemlji patrijarhalnog društva, sa plemenskom strukturom, da je pisanih zakona, naročito u oblasti građanskog prava, bilo veoma malo. U izradi *Zakonika* prethodila su Bogišićeva istraživanja običajnog prava u ondašnjoj Crnoj Gori, a djelimično i u susjednoj Hercegovini i u sjevernoj Albaniji, čime je on detaljnije upoznao strukturu plemenskog društva ovih balkanskih zemalja. Anketa o

pravnim običajima u Crnoj Gori, Hercegovini i sjevernoj Albaniji smatra se njegovim najobimnijim, najsistematskijim i najpotpunijim istraživanjem običajnog prava.

Ispitujući funkcije plemena (i kao srodničke i kao socijalne zajednice) u Crnoj Gori, Bogišić je preko istraživanja koje je proveo donekle originalno na području Crne Gore tada, došao do određenih zaključaka o povijesnom procesu stvaranja crnogorske države. Ti rezultati imaju jako veliku vrijednost za nauku. Naime, uočio je da se tijekom nekoliko vjekova na području Crne Gore odvijao proces povezivanja krvnih zajednica – bratstava, u širi oblik egzistencijalne zajednice – plemena, koja su vremenom formirala svoje teritorije i zajedničke organe, da bi na kraju – preko saveza slobodnih plemena – bila formirana i crnogorska država.

Istraživači krvne osvete u posljednjih nekoliko decenija su precizirali da je krvna osвета zapravo jedinstven pravni sistem i aparat kojim se održava mir u zajednici. Za održavanje mira bili su nadležni glavari bratstava i plemena. Modernizacija države i formiranje centralnog suda je oduzelo sudsku nadležnost glavarijama. Zbog toga im je prvo oduzeta nadležnost rješavanja sporova, u mirenju krvne osvete koja je morala postati krivično djelo i zbog toga kažnjena kao zločin. Međutim, ova je modernizacija uz krivičnu legislativu ipak trajala duže vrijeme. Ne možemo reći da je uz zabranu krvne osvete ona i prestala. Upoznavanje običajnog prava i faktičkog stanja na terenu dalo je Bogišiću inspiraciju za dodatna sociološka proučavanja plemenskog društva u Crnoj Gori, tako da je on usavršavao svoje istraživačke metode i dolazio do dragocene građe, na temelju koje mi danas promatramo i analiziramo jednu značajnu fazu u procesu trajanja i promjena crnogorskog društva u drugoj polovici XIX stoljeća. Na temelju Bogišićevih radova, prije svega zbirke *Pravni običaji u Crnoj Gori, Hercegovini, Albaniji*, kao široko postavljenoj metodi anketnih, neposrednih istraživanja u narodu, pokušali smo izvršiti rekonstrukciju crnogorske društvene stvarnosti, utvrditi stvarni tok povijesnih procesa i događaja, duh vremena koji karakterizira onovremeno crnogorsko društvo, a koji su uvjetovali i običaj krvne osvete. Vidjeli smo da su se motivi koji reguliraju pitanje krvne osvete mijenjali i modificirali, zavisno od prilika i promjena kroz koje je prolazilo crnogorsko društvo. To je mogao biti nagon samoodržanja, osjećanje srodničke solidarnosti, uvjerenje da je nekažnjavanje krivca elementar društvene dislokacije, osjećaj časti kod pojedinca, ali i cijelog društva. Krvnu osvetu kao običaj danas treba promatrati u njenim povijesnim, prostornim, društvenim okvirima. Ona se mijenja u skladu s razvojem društva i podizanjem razine kulture i civilizacije. Išezavanje krvne osvete teklo je naporedo sa razvojem crnogorske države, jačanjem njenih organa i pretvaranjem Crne Gore u jedinstveno područje.

VIEWS OF VALTAZAR BOGIŠIĆ ON MONTENEGRO AND THE MONTENEGRO SOCIETY
(BLOODFEUD – BETWEEN TRADITION AND MODERN SOCIETY)*Ivan TEPAVČEVIĆ*University of Montenegro, Filozofski fakultet – Nikšić, Danila Bojovića bb, 81400 Nikšić, Montenegro
e-mail: tepo40@t-com.me

SUMMARY

The subject of this work is focused on the so far insufficiently illuminated results of Bogišić's orientation towards the study of Montenegrin society, with particular reference to the phenomenon of vendetta. From this point of view, Bogišić's personality and his inventive scientific research work and interest in studying the phenomenon of this kind in the specific living conditions of Montenegrin society were analyzed. Based on his works, prior to the Collection of Legal Practices in Montenegro, Herzegovina, Albania, as a widely-set method of survey, direct research in the nation, we tried to highlight the relations of unwritten national law and legislation in Montenegrin society, which went through specific historical-political development phases and changes.

Getting familiar with the normal law and factual situation on the ground gave Bogišić the inspiration for additional sociological studies of the tribal society in Montenegro, so that he improved his research methods and came to valuable material, based on which we today observe and analyze a significant phase in the process of durability and the change of Montenegrin society in the second half of the 19th century.

By reconstructing the Montenegrin social reality, we have established the actual course of historical processes and events, the spirit of time characterized by Montenegrin society at the same time, which also conditioned the phenomenon of vendetta. The motives that regulate the issue of vendetta have changed and modified, depending on the circumstances and changes that Montenegrin society has undergone. It could have been a drive for self-sustaining, a sense of relatives' solidarity, a belief that impunity is the element of social dislocation, a sense of honor in the individual as well as the whole of the society. Blood revenge as a phenomenon should now be seen in its historical, spatial, social frameworks. It changes in line with the development of society and raising the level of culture and civilization.

Keywords: Montenegro, Valtazar Bogišić, Montenegrin society, bloodfeud, customary law, Montenegrin legislation

IZVORI I LITERATURA

- All, BAC** – Arhiv Istorijskog instituta (All), Ispisi iz Bogišićevog arhiva u Cavtatu, XVI, 15; XVI, 41, 2.
- All** – Arhiv Istorijskog instituta (All), inv. br. 109.
- DACG, MID** – Državni arhiv Crne Gore (DACG), Ministarstvo inostranih djela (MID), Tajni fond 1909, f. 174, 73.
- DACG** – Državni arhiv Crne Gore (DACG), Politički Pogranični Komesarijat Andrijevića, 1/1909, 3.
- IAK** – Istorijski arhiv Kotor (IAK), TE – XII, 1847 – 1853, F. II – 6.
- MUD** – Ministarstvo unutrašnjih djela (MUD), f. 762. 22. VII 1888.
- Andrijašević, M. A. (1997):** O ciljevima državne politike Knjaževine Crne Gore (1852–1878). Istorijski zapisi, 3, 171–183.
- Andrijašević, Ž. (2013):** Knjaz Danilo Petrović Njegoš, Politički spisi. Podgorica, Matica crnogorska.
- Andrijašević, Ž. (2016):** Dinastija Petrović Njegoš. Podgorica, Miba Books.
- Andrijašević, Ž. (2017):** Crnogorska ideologija 1860–1918. Cetinje, Državni arhiv Crne Gore.
- Andrijašević, Ž. & Š. Rastoder (2006):** Crna Gora od najstarijih vremena do 2003. Podgorica, Centar za iseljenike Crne Gore.
- Bartl, P. (2001):** Albanci od srednjeg veka do danas. Beograd, Clío.
- Begović, M. (1955):** Sličnosti između Medžele i Opšteg imovinskog zakonika za Crnu Goru. Prilozi za orijentalnu filologiju i istoriju jugoslovenskih naroda pod turskom vladavinom, V, 33–42.
- Berishaj, M. (2004):** Skrta moć bese. Ženske v imaginariju albanskoga tradicionalizma. Dodatak, Skenderbegov Kanon. Ljubljana, ZRC SAZU.
- Biblija ili Sveto pismo staroga i novoga zavjeta. (1996):** Beograd. Izdanje Britanskog i inostranog biblijskog društva.
- Blagojević, O. (1971):** Piva. Beograd, SANU.
- Blagojević, O. (1989):** Značaj Opšteg imovinskog zakonika za ekonomsku nauku. Stogodišnjica Opšteg imovinskog zakonika za Knjaževinu Crnu Goru. Podgorica, 19, CANU, 45–57.
- Boehm, C. (1984):** Blood Revenge, The Enactment and Management of Conflict in Montenegro and Other Tribal Societies. Philadelphia, University of Pennsylvania Press.
- Bogišević, Č. (2010):** Crnogorsko pravno istorijski rječnik. Podgorica, Službeni list Crne Gore.
- Bogišić, B. (1927):** O značaju pravnih običaja. Pravni članci i rasprave. Beograd, Biblioteka za pravne i društvene nauke.
- Bogišić, V. (1984):** Pravni običaji u Crnoj Gori, Hercegovini i Albaniji. Titograd, CANU.
- Bogišić, V. (1999a):** Pravni običaji u Slovena. Knjiga 1. Beograd – Podgorica. Unireks MB, Unireks.
- Bogišić, V. (1999b):** Zbornik pravnih običaja u Južnih Slavena. Knjiga 2. Beograd – Podgorica, Unireks MB, Unireks.
- Bogišić, V. (1999c):** Pravni običaji u Crnoj Gori, Hercegovini i Albaniji. Knjiga 4. Beograd – Podgorica, Unireks MB, Unireks.
- Bogišić, V. (1999d):** Metod i sistem kodifikacije imovinskog prava u Crnoj Gori. Knjiga 7. Beograd – Podgorica, Unireks MB, Unireks.
- Bogišić, V. (1999e):** Bogišić o sebi i drugi o Bogišiću. Knjiga 8. Beograd – Podgorica, Unireks MB, Unireks.
- Bojović, J. (1992):** Usvajanje teksta Opšteg imovinskog zakonika za Knjaževinu Crnu Goru. Podgorica, Istorijski institut Crne Gore.
- Bojović, R. J. (1989):** Rad odbora za usvajanje Opšteg imovinskog zakonika za Knjaževinu Crnu Goru (prvo čitanje). Stogodišnjica Opšteg imovinskog zakonika za Knjaževinu Crnu Goru. Podgorica, CANU, 125–147.
- Borovski, S. (1938):** Ekonomski odnošaji u Crnoj Gori (Bogišićeve beleške iz godine 1873). Zapisi, XX, 270–278.
- Borovski, S. (1939a):** Popis državnog uređenja Crne Gore iz godine 1873. Zapisi, XXI, 273–286.
- Borovski, S. (1939b):** Razredi i slojevi naroda u Crnoj Gori (beleška iz 1873). Zapisi, XXI, 76–83.
- Bronevski, V. (1995):** Zapisi o Crnoj Gori i Boki. Podgorica, CID.
- Bulajić, Ž. (1959):** Agrarni odnosi u Crnoj Gori (1878–1912). Titograd, Istorijski Institut NR Crne Gore.
- Burckhardt, J. (1956):** Renesancna kultura v Italiji. Ljubljana, Državna založba Slovenije.
- Carroll, S. (2006):** Blood and Violence in Early Modern France. Oxford, Oxford University Press.
- Crnogorac.** List za politiku i književnost. Cetinje, Digitalna biblioteka Crne Gore, Zbirka Montenegrina NBBG „Đurde Crnojević“, 1871–1973.
- Crnogorski zakonici III. (1998):** Crnogorski zakonici, 1796–1916. Pravni akti od značaja za istoriju državnosti Crne Gore. Ur. Branko Pavićević i Radoslav Raspopović. Zbornik dokumenata. Knjiga, III. Podgorica. Istorijski institut Republike Crne Gore.
- Čeliković, B. (2011):** Naselja srpskih zemalja. Beograd, SANU.
- Čepulo, D. (2010):** West to East – East to West: Baltazar Bogišić and the English School of Historical and Comparative Jurisprudence (H. S. Maine, F. Pollock, P. Vinogradoff). In: Rechtswissenschaft in Osteuropa, Studien zu reuropäischen Rechtsgeschichte. Veröffentlichungen des Max-Planck-Instituts für europäische Rechtsgeschichte. Frankfurt am Main, Band 248, 71–116.
- Čubrilović, V. (1956):** Terminologija plemenskog društva u Crnoj Gori. Beograd, Naučno delo.
- Čubrilović, V. (1960):** Plemenska i seoska samouprava. Istorija naroda Jugoslavije. II. Beograd, Prosveta.
- Čulinović, F. (1963):** Novo djelo o životu i radu Valtazara Bogišića. Zbornik Istorijskog instituta Jugoslavenske akademije, 5, 457–464.
- Čirić – Bogetić, L. (1966):** Komunice u Crnoj Gori u XIX i početkom XX veka. Titograd, Istorijski institut.
- Danilović, J. (1985):** Život i rad Valtazara Bogišića povodom 150-godišnjice rođenja. Pravni život, 35, 71–88.
- Danilović, J. (1999):** Predgovor: In: Bogišić, V.: Bogišić o sebi i drugi o Bogišiću. Knjiga 8. Beograd – Podgorica, Unireks MB, Unireks, 332–359.

- Darovec, D. (2014):** Cum lampulo manteli. The Ritual of Notarial Investiture. Example from Istria. *Acta Histriae*, 22, 3, 453–519.
- Darovec, D. (2016):** Turpiter interfectus. The Seigneurs of Momiano and Pietrapelosa in the Customary System of Conflict Resolution in Thirteenth-century Istria. *Acta Histriae*, 24, 1, 1–43.
- Darovec, D. (2017):** Blood Feud as Gift Exchange: The Ritual of Humiliation in the Customary System of Conflict Resolution. *Acta Histriae*, 25, 1, 57–97.
- Darovec, D. (2018):** Vendetta in Koper 1686. Koper, Zgodovinsko društvo za južno Primorsko.
- Darovec, D., Ergaver, A. & Ž. Oman (2017):** The Language of Vengeance: A Glossary of Enmity and Peace. *Acta Histriae*, 25, 2, 391–433.
- Delari, A. (2003):** Crna Gora. Podgorica, CID.
- Denton, V. (1996):** Crna Gora. Njena narod i njegova istorija. Podgorica, CID.
- Dolenc, M. (1941):** Spomenica Dra. Valtazara Bogišića. O trdestogodišnjici njegove smrti. *Slovenski pravnik*, 55, 1–2, 33–55.
- Dragičević, R. (1935):** Mitropolit Petar I i mirenje krvne osvete. *Zapisi*, XIV, 327–335.
- Dučić, S. (1931):** Život i običaji plemena Kuča. Beograd, Srpski etnografski zbornik.
- Durham, M. E. (1909):** High Albania. London, Edward Arnold.
- Đuričić, M. (1975):** Arbanaška zakletva – besa. Zbornik za narodni život i običaje južnih Slavena. Knjiga 46. JAZU, Zagreb.
- Đurović, M. (1960):** Crnogorske finansije 1860–1915. Titograd, Istorijski institut NR Crne Gore.
- Erdeljanović, J. (1911):** Postanak plemena Pipera. Beograd, Državna štamparija Kraljevine Srbije.
- Ergaver, A. (2016):** Pomiritev v običaju krvnega maščevanja. Mediacija, arbitraža in obredje »nove zaveze« med strankama v sporu v črnogorskih in albanskih običajih. *Acta Histriae*, 24, 1, 101–130.
- Ergaver, A. (2017):** »First my Brother, then a Blood-taker, then my Brother Forever«. The Efficiency of the Traditional Peace-making Custom in Early Modern Age Montenegro and the role of the Venetian Authorities in the Peace-making Process. *Acta Histriae*, 25, 1, 179–207.
- Foretić, V. (1984):** Hrvatski biografski leksikon I. Zagreb, Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 77–80.
- Fortis, A. (1984):** Put po Dalmaciji. Zagreb, Globus.
- Franetović, B. D. (1960):** Historija pomorstva i ribarstva Crne Gore do 1918. godine. Titograd, Istorijski institut Narodne Republike Crne Gore.
- Frile, G. & J. Vlahović (2001):** Savremena Crna Gora. Podgorica, CID.
- Giuseppe, V. (1932):** La legge delle montagne albanesi pelle relazioni della missione volante. 1880–1932. Firenze. Olschki.
- Gjeçovi, S. K. (1933):** Kanuni i Lekë Dukagjinit. Shkodër, Provincijalati Françeskan.
- Glas Crnogorca.** Cetinje, Zbirka Montenegrina NBCC „Đurde Crnojević“, 1873–1922.
- Hasluck, M. (1954):** The Unwritten Law in Albania. Cambridge, Cambridge University Press.
- Heusler, A. (1911):** Das Strafrecht der Isländersagas. Leipzig, Duncker & Humblot.
- Huizinga, J. (2011):** Jesen srednjega veka. Ljubljana, Studia Humanitatis.
- Ivanova, J. V. (1973):** Severnaja Albania v XIX – načale XX v. Obščestvenaja žizn. Moskva, Akademia nauk SSSR, Institut etnografii.
- Jelić, I. (1926):** Krvna osveta i umir u Crnoj Gori i sjevernoj Albaniji. Beograd, Doktorska disertacija.
- Jelić, I. (1927):** Krvna osveta kod starih kulturnih naroda. Beograd, Glasnik Etnografskog muzeja.
- Jovanović, J. (1995):** Istorija Crne Gore. Podgorica i Cetinje, CID.
- Jovanović, J. (2001):** Istorija Crne Gore. Podgorica, CID.
- Jovičević, A. (1923):** Malesija, Naselja i poreklo stanovništva. Beograd, Srpska kraljevska akademija.
- Kadlec, K. (1903):** Valtazar Bogišić. *Musea Království Českého (Praha)*, 53, 127–145; 291–306.
- Kanon Leke Dukadinija (2014):** Kanon Leke Dukadina. Beograd, Škola gusala Sandić.
- Kaper, Z. (1999):** O Crnoj Gori. Podgorica, CID.
- Karadžić Stefanović, V. (1837):** Montenegro und die Montenegriner. Ein Beitrag zur Kenntniss der europäischen Türkei und des serbischen Volkes. Stuttgart-Tübingen. Verlag der J. G. Cotta'schen Buchhandlung.
- Karadžić Stefanović, V. (1953):** Crna Gora i Boka Kotorska. Beograd, Novo pokolenje.
- Karan, M. (1985):** Krvna osveta. Beograd, Partizanska knjiga.
- Kohl, J. G. (2005):** Putovanje u Crnu Goru, Istru i Dalmaciju. Podgorica, CID.
- Konstantinović, M. (1938):** Ideje Valtazara Bogišića o narodnom i zakonskom pravu. *Sociološki pregled*, 1, 272–282.
- Kovaljevski, J. (1999):** Crna Gora i slovenske zemlje. Podgorica, CID.
- Kovijanić, R. (1974):** Pomeni crnogorskih plemena u kotorskim spomenicima (XIV–XVI vijek). Knjiga II. Titograd, Istorijski institut Crne Gore.
- Krstić, Đ. (2010):** Pravni običaji u Crnoj Gori. Podgorica, CID.
- Kustudija, I. (1989):** Prepiska Valtazara Bogišića i Laze Kostića o Opštem imovinskom zakoniku za Knjaževinu Crnu Goru. Stogodišnjica Opšteg imovinskog zakonika za Knjaževinu Crnu Goru. Podgorica, CANU, 77–85.
- Kustudija, I. (1995):** Izvanjci u Crnoj Gori i ona u njima. Cetinje, Obod. Podgorica, Kulturno-prosvjetna zajednica.
- Lenorman, F. (2002):** Turci i Crnogorci. Podgorica, CID.
- Lukić, R. (1989):** Imovinski zakonik i običajno pravo. Stogodišnjica Opšteg imovinskog zakonika za Knjaževinu Crnu Goru. Podgorica, 19, CANU, 17–23.
- Luković, D. M. (2009):** Bogišićev zakonik, priprema i jezičko oblikovanje. Beograd, SANU, Balkanološki institut.
- Marinković, S. (1996):** Državni ritual smrti. Novi Sad, Matica srpska.
- Marinović, S. (1998):** Besudno vrijeme u Crnoj Gori. *Pravni zbornik*, 1–2, 215–265.

- Marović, B. (1998):** Stočarstvo Crne Gore 1860–1953. Podgorica, Istorijski institut Crne Gore.
- Marović, B. (2018):** Ekonomska istorija Crne Gore. Podgorica, Privredna komora.
- Martinović, N. (1958):** Valtazar Bogišić I, Istorija kodifikacije crnogorskog imovinskog prava. Cetinje, Istorijski institut NR Crne Gore.
- Martinović, N. (1964):** Valtazar Bogišić. II. Uputnik za opisivanje pravnih običaja Crnogoraca. Cetinje.
- Medaković, M. G. (1860):** Život i običaji Crnogoraca. Novi Sad, Episkopska knjigopечатnja.
- Miklosich, F. (1888):** Blutrache bei den Slaven. Wien, Denkschriften der Kaiserlichen Akademie der Wissenschaften. Philosophisch-historische Classe, 127–210.
- Miller, W. I. (1996):** Bloodtaking and Peacemaking. Feud, Law, and Society in Saga Iceland. Chichago, University of Chichago Press.
- Milović, J. (1984):** Petar II Petrović Njegoš u svom vremenu. Titograd, CANU.
- Milović, J. (1988):** Petar I Petrović Njegoš. Pisma i drugi dokumenti. Knj. 1, 2. Titograd, Istorijski institut Crne Gore.
- Milović, Š. (1959):** Prilog proučavanju krivičnih sudova dobrih ljudi u komunitadi topaljskoj (mletački period). Cetinje, Istorijski institut NR Crne Gore.
- Milutinović, S. (1835):** Istorija Crne Gore od iskona do najnovijih vremena. Beograd, SAN.
- Miljanov, M. (1904):** Pleme Kuči u narodnoj priči i pjesmi. Beograd, Štamparija D. Dimitrijevića.
- Miljanov, M. (1904–1905):** Život i običaji Arbanasa. Novi Sad, Letopis Matice srpske.
- Miljanov, M. (1967):** Sabrana djela. 3. Titograd, Grafički zavod.
- Morgan, H. L. (1981):** Drevno društvo. Beograd, Nolit.
- Nedeljković, B. (1956):** Kanon Leke Dukadina: Arbanasško običajno pravo. Iz rukopisne zaostavštine Valtazara Bogišića. Anali Pravnog fakulteta, 4, 429–462.
- Nenadović, L. (1889):** O Crnogorcima: pisma sa Cetinja 1878. Novi Sad, Štamparija A. Pajovića.
- Nikčević, T. & B. Pavićević (1964):** Crnogorske isprave XVI–XIX vijeka. Tom II. Cetinje, Arhiv Socijalističke Republike Crne Gore.
- Nikčević, T. (1960):** Pripreme za kodifikaciju porodičnog prava u Crnoj Gori. Istorijski zapisi, XIII, 705–735.
- Nikčević, T. (1999):** Predgovor I izdanju ove knjige. In: Bogišić, V.: Pravni običaji u Crnoj Gori, Hercegovini i Albaniji. Knjiga 4. Beograd – Podgorica, Unireks MB, Unireks, 13–29.
- Nova Zeta (1890):** Nova Zeta, 1890, broj 6, 238.
- Pavićević, B. & R. Raspopović (1998):** Crnogorski zakoni, Pravni izvori i politički akti od značaja za istoriju državnosti Crne Gore. Podgorica, Istorijski institut.
- Pavićević, B. (1997):** Petar I Petrović Njegoš. Podgorica, Pergament.
- Pavićević, B. (2004):** Istorija Crne Gore. knjiga IV, tom 1 i 2, Podgorica, Istorijski institut Crne Gore.
- Pavićević, B. (2007):** Stvaranje crnogorske države. Podgorica, CID.
- Pejović, Đ. (1971):** Razvitak prosvjete i kulture u Crnoj Gori 1852–1916. Cetinje, Obod.
- Pejović, Đ. (1973):** Politika Crne Gore u Zatarju i Gornjem Polimlju 1878–1912. Titograd, Istorijski institut Crne Gore.
- Pejović, Đ. (1981):** Crna Gora u doba Petra I i Petra II. Beograd, Narodna knjiga.
- Perić, Ž. (1931):** Metod V. Bogišića kod izrade Imovinskog zakonika za Crnu Goru. Branič, 3, 83–90.
- Petkov, K. (2003):** The Kiss of Peace. Ritual, Self and Society in the High and Late Medieval West. Leiden-Boston, Brill.
- Petković, K. (2005):** Crna Gora i Crnogorci. Podgorica, CID.
- Petrović Njegoš I, P. (1965):** Poslanice Crnogorcima, Brđanima i primorcima. In: Vuković, Č.: Freske na kamenu. Titograd, Grafički zavod.
- Povolo, C. (2015):** Feud and Vendetta: Customs and Trial Rites in Medieval and Modern Europe. A Legal-anthropological Approach. Acta Histriae, 22, 2, 195–245.
- Povolo, C. (2017):** La pietra del bando. Vendetta e banditismo in Europa tra Cinque e Seicento. Acta Histriae, 25, 1, 21–57.
- Pupovci, S. (1968):** Građansko-pravni odnosi u Zakoniku Leke Dukadinija. Knjiga 5. Priština, Zajednica naučnih ustanova Kosova i Metohije.
- Pupovci, S. (1971):** Krvna osveta u Albanaca i njen razvoj. Jugoslovenska revija za kriminologiju i krivično pravo, vol 9, br. 4, 27–49.
- Pupovci, S. (2004):** Valtazar Bogišić: život i djelo. Podgorica, CID.
- Pupovci, S. (1996):** Valtazar Bogišić u svetlu dokumenata iz ruskih arhiva. Pravni život, 45, 7–8, 5–64.
- Radcliffe - Brown, A. R. (1952):** Structure and Function in Primitive Society. Illinois, The Free Press Glencoe.
- Rašović, M. (1963):** Pleme Kuči. Beograd, Narodna knjiga.
- Rašović, Z. (2016):** Bogišićeve pravne izreke. Skladnosti između rimskopravnog i crnogorskog narodnog vrela. Podgorica, CANU.
- Ražnatović, N. (1979):** Crna Gora na berlinskom kongresu. Cetinje, Obod.
- Resta, P. (2015):** Vendetta. Theory and Praactice of Conflict Resolution. EthoAnthropologia, AISEA, 3, 1, 3–23.
- Rotković, R. (2003):** Ilustrovana istorija crnogorskog naroda. Podgorica, Crnogorska izdanja, Pobjeda.
- Rovinski, P. (1881–1915):** Černogorija, I, II, III. S. Peterburg, Sbornik otdelenija russkago jazyka i slovesnosti Imp. Akademii Nauk.
- Rovinski, P. (1967):** Petar II (Rade) Petrović Njegoš – vladika crnogorski. Cetinje, Obod.
- Rovinski, P. (1993):** Crna Gora u prošlosti i sadašnjosti. tom I. Cetinje, Centralna narodna biblioteka „Đurđe Crnojević“.
- Sejfulović, E. (2014):** Usporedno krivično pravo Bliskog istoka. Hamurabijev zakonik, judaizam i šerijat. Tuzla, 1–26.
- Smail, D. L. (2003):** The Consumption of Justice: Emotions, Publicity, and Legal Culture in Marseille, 1264–1423. New York, Cornell University Press.
- Solovjev, A. (1935):** O životu i radu Valtazara Bogišića. Šabac, Narodni univerzitet.

- Samijer, D. V. (1995):** Istorijско i političko putovanje u Crnu Goru. Podgorica, CID.
- Stanojević, G. (1962):** Crna Gora pred stvaranje države. Beograd, Istorijski institut Beograd.
- Stanojević, G. (1981):** Sedam ćirilskih pisama iz sredine XVIII vijeka. Istorijski zapisi, 2, 103–108.
- Stojanović, Đ. P. (1983):** Neki problemi krvne osvete u doba nastanka crnogorske države. Glasnik, IV, 187–221.
- Stojanović, Đ. P. (1999):** Izvod iz knjige „Nastajanje savremenog prava u Crnoj Gori od 1850–1900“: In: Valtazar Bogišić: Bogišić o sebi i drugi o Bogišiću. Knjiga 8. Beograd – Podgorica, Unireks MB, Unireks, 286–299.
- Stojanović, G. (1955):** Crna Gora u doba vladike Danila. Cetinje, Istorijski institut Crne Gore.
- Strohal, I. (1908):** Dr Valtazar Bogišić. Letopis, JAZU, 23, 80–140.
- Strugar P. (1960):** Stvaranje zanatlijskog kadra u Crnoj Gori krajem XIX i početkom XX vijeka. Istorijski zapisi, XVII, 4, 755–783.
- Šćepanović, M. (2003):** O krvnoj osveti – krivičnopravni prilaz. Podgorica, CID.
- Šuković, M. (1989):** Uvodna i završna riječ. Stogodišnjica Opšteg imovinskog zakonika za Knjaževinu Crnu Goru. Podgorica, 19, CANU, 9–17.
- Taranovski, T. (1934):** Baltazar Bogišić. Arhiv za pravne i društvene nauke, XXIX, 6, 449–455.
- Tasić, Đ. (1934):** Kako je Valtazar Bogišić shvatio običajno pravo. Pravda, 30.
- Te pavčević, I. (2017):** Članci i ogledi o Njegošu u crnogorskoj periodici – Istorijski zapisi 1948–1990. Matica, 72, 143–152.
- Tomanović, L. (1998):** Crnogorski Ministarski Savjet, Pedeset godina na prestolu Crne Gore 1860–1910. Podgorica, CID.
- Trnavci, G. (2008):** The Albanian Customary Law and the Canon of Lekë Dukagjini. A Clash of Synergy with Modern Law. Selected Works of Genc H. Trnavci. Espresso, 1–24. Also available at: http://works.bepress.com/genc_trnavci/1 (last access: 5. 11. 2018).
- Trojanović, S. & M. Gajić (1901):** Krv i umir kod Srba i Arnauta. Beograd, Kolo.
- Vaclik, J. (1996):** Suverenitet Crne Gore i savremeno međunarodno pravo u Evropi. Podgorica, CID.
- Vidali, A. (2016):** Il patriziato tra vendetta, ritualità processuale e amministrazione della giustizia. Venezia, inizio XVI secolo. Acta Histriae, 24, 1, 43–62.
- Vlahović, P. & V. Dančeto vić (1961):** Prilog proučavanju žena u krvnoj osveti. Beograd, Glasnik etnografskog instituta.
- Vlahović, P. (1989):** Značaj Opšteg imovinskog zakonika za etnologiju. Stogodišnjica Opšteg imovinskog zakonika za Knjaževinu Crnu Goru. Podgorica, 19, CANU, 181–189.
- Vojinović, P. (1989a):** Pogledi Valtazara Bogišića na strukturu crnogorskog društva u drugoj polovini XIX vijeka. Stogodišnjica Opšteg imovinskog zakonika za Knjaževinu Crnu Goru. Podgorica, 19, CANU, 85–97.
- Vojinović, P. (1989b):** Crnogorska inteligencija: od polovine XVIII vijeka do 1918. Podgorica, NIO „Univerzitetaska riječ“.
- Vrčević, V. (2002):** Ogranci za istoriju Crne Gore. Nikšić, Podgorica, Biblioteka „Kulturno nasljeđe“.
- Vučković, D. (1972):** Šumarstvo i lovstvo u Crnoj Gori u drugoj polovini XIX i početkom XX vijeka. Titograd, Istorijski institut u Titogradu.
- Vujačić, V. (1989):** Crnogorska tradicionalna porodica i položaj žene u njoj (pitanje konteksta Opšteg i movinskog zakonika). Stogodišnjica Opšteg imovinskog zakonika za Knjaževinu Crnu Goru. Podgorica, 19, CANU, 211–235.
- Vujošević, N. (1989):** Kritičko promišljanje Bogišićevog metoda anketiranja. Stogodišnjica Opšteg imovinskog zakonika za Knjaževinu Crnu Goru. Podgorica, 19, CANU, 97–117.
- Vuksan, D. (1926):** Spomenica Petra II Petrovića Njegoša. Cetinje.
- Vuksan, D. (1933):** Geneza Opšteg imovinskog zakonika. Zapisi, XII, 2, 135–145.
- Vuksan, D. (1935a):** Bogišić i Sundečević. Zetski glasnik, 7, 9–10.
- Vuksan, D. (1935b):** Crna Gora i pogranični Turci. Istorij-ska građa, Zapisi, XIII.
- Vuksan, D. (1936):** Knjaz Nikola i V. Bogišić. Zapisi, XV, 4, 216–224; XV, 5, 288–293; XV, 6, 346–356; XVI, 1, 25–31; XVI, 2, 91–98.
- Vuksan, D. (1938):** Stara pisma. Epoha Mitropolita Petra I. Zapisi, Cetinje, XIX, 6, VI, 371–372.
- Vuksan, D. (1939):** Stara pisma. Zapisi, 1939, XXI, 1–6, 99.
- Vuksan, D. (1940):** Deset godina iz istorije Crne Gore 1794–1803. Zapisi, XIII, V, 262–263.
- Vuksan, D. (1941):** Naplata duga u polovini prošloga vijeka. Istorijski zapisi, 1941, XXV.
- Vuksan, D. (1951):** Petar I Petrović Njegoš i njegovo doba. Cetinje, Narodna knjiga.
- Westermarck, E. (1906):** The Origin and Development of the Moral Ideas. London, Macmillan and Co.
- White, S. D. (1986):** Feuding and Peace-making in the Touraine around the Year 1100. Traditio, 42, 195–263.
- Zakon Danila I (1982):** Zakonik opšti crnogorski i brdski. Zakon Danila I. (Istorij-sko-pravna studija Petra Stojanovića). Cetinje. Centralna narodna biblioteka SR Crne Gore „Đurđe Crnojević“.
- Zakonik knjaza Danila (1982):** U redakciji Jovana Bojovića. Titograd.
- Zakonik Petra I (1930):** Zakonik Petra I vladike crnogorskog (1798–1803). Beograd, Državna štamparija Kraljevine Jugoslavije.
- Zimmermann, W. (1962):** Valtazar Bogišić, 1834–1908, Ein Beitrag zur südslawischen Geistes- und Rechtsgeschichte im 19. Jahrhundert, Wiesbaden.
- Zimmermann, W. (1989):** Valtazar Bogišić i kodifikacija građanskog prava u Švajcarskoj. Stogodišnjica opšteg imovinskog zakonika za Crnu Goru. CANU, 19, 147–153.